

OLD RHENEN

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

XXXXXXXXXXXXXX

XX. X

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : W.H. Strous, Bruine Engseweg 25,
3911 CJ Rhenen, tel. 0317-614067
Penningmeester : L.E.G. Bultje – van Dillen, Wageningen
Postbank 1211163, tel. 0317-472129
Logistiek, Ledenwerving en PR : H.B. Gieszen ing., Bruine Engseweg 40
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Leden : H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
J.M.D. Doorman, Rhenen, tel. 0317-613279
dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website: : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
B.W. van Laar, Rhenen, tel. 0317-613041

*Inleveren kopij: Paardenveld 19, 3911 XG Rhenen
b.van.laar2@kpnplanet.nl*

ISSN-1384-3338

*Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na
schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.*

*Op de omslag het oudst bekende zegel van de stad Rhenen uit mei 1258,
aanwezig in het Archief van de Ridderlijke Duitsche Orde - Balije van Utrecht
1200-1811, inv. nr. 1440, doorsnede 7½ cm.*

Randschrift: SIGILUM . BURGENSEIUM . DE . RENE

*Aan dit zegel ontleent de gemeente Rhenen haar claim op (tenminste) 750 jaar
stadsrechten in 2008.*

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

zevenentwintigste jaargang

september 2008

no. 3

Inhoudsopgave

Enkele nieuwe inzichten in de ontginning en opzet van tabaksplantage
 Willem III bij Rhenen.

Ruurd Kokblz. 5

Grote veranderingen in het naoorlogse Rhenen.

Hens Dekkerblz. 20

Jan Willem Lammers en het Stations Koffiehuis aan de Heerenstraat.

H.P. Deysblz. 36

Korte uitleg bijzondere architectuur Gedachteniskerk Rhenen

Theo Peekblz. 52

Rectificatie

In het vorige nummer van Oud Rhenen is een foutje geslopen. Boven het artikel
 “Oorlogsdagboek Rhenen, 4 september – 19 oktober 1944” staat de naam van
 Wim Dijkstra vermeld. Dit moet zijn, Jet Holleman.

Enkele nieuwe inzichten in de ontginning en opzet van tabaksplantage Willem III bij Rhenen.

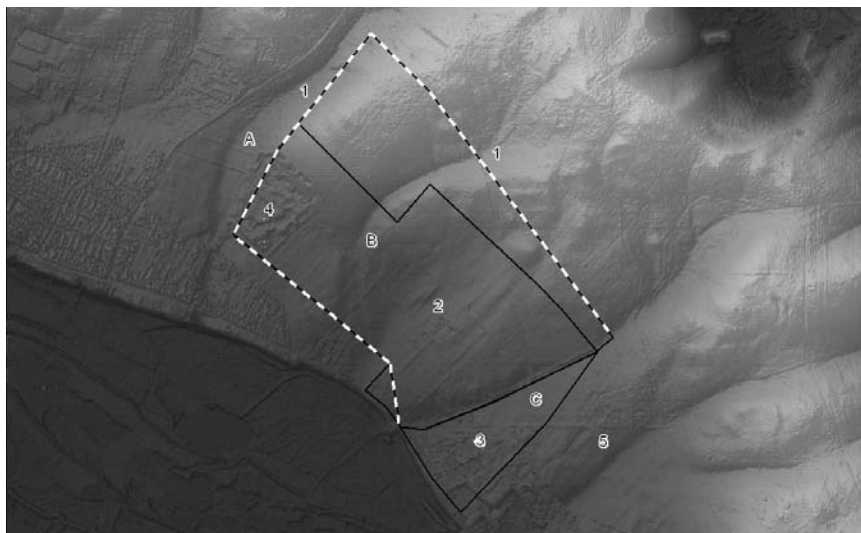
Ruurd Kok

Inleiding

Een excursie op Plantage Willem III in maart 2008 waarbij ik op uitnodiging van Het Utrechts Landschap als provinciaal archeoloog een van de gidsen was, vormde aanleiding mij te verdiepen in de geschiedenis van deze tabaksplantage. De geschiedenis van de plantage is eerder beschreven door Deys (1996). Al zoekend ontdekte ik dat op basis van oude kaarten, eigentijdse verslagen en recent archeologisch onderzoek meer valt te zeggen over ontginning, omvang en inrichting van het terrein.

Landschap en ligging

Plantage Willem III ligt aan de zuidzijde van de Utrechtse Heuvelrug, een stuwwal die door het stuwend landijs is gevormd in de voorlaatste ijstijd, het Saalien (ca 150.000 jaar geleden). Door het smelten van de ijsmassa aan het eind van deze ijstijd kwamen grote hoeveelheden smeltwater vrij, die zich een weg zochten over de stuwwal en op enkele plaatsen diepe ijssmeltwaterdalen hebben uitgesleten. Het meest nabijgelegen ijssmeltwaterdal is het dal tussen de Amerongsche Berg en Elsterberg, op ca 2 km ten noordwesten van de plantage. Het smeltwater voerde grote hoeveelheden verspoeld materiaal uit de stuwwal mee, dat aan de zuidwestzijde van de stuwwal werd afgezet in de vorm van uitgestrekte smeltzandwaaiers of sandrs. Deze smeltwaterafzettingen bestaan uit zand en grind en worden gekenmerkt door lange flauwe hellingen (Brombacher & Hoogendoorn 1997). Op de hellingen van de stuwwal en van de sandrs zijn in de laatste ijstijd, het Weichselien, opnieuw dalen gevormd. Gedurende deze ijstijd was er geen landijsbedekking en heerste een zogenaamd periglaciaal klimaat, waarin het zeer koud was maar niet zo koud dat de sneeuw permanent bleef liggen. In warme perioden smolt de sneeuw, maar kon het smeltwater niet wegzakken aangezien de diepere ondergrond permanent was bevroren. Het langs de oppervlakte afstromend smeltwater kon zich insnijden in de ondergrond, waardoor zogenaamde sneeuwsmeltwaterdalen ontstonden. Aangezien de bodem van het dal na het verdwijnen van de permafrost niet meer ondoorlatend was en er tegenwoordig dus geen water meer door dergelijke dalen loopt, worden ze ook wel aangeduid als droogdalen. Op het terrein van de plantage liggen meerdere sneeuwsmeltwaterdalen (afb. 1). Eén ervan is door de provincie Utrecht aangewezen als aardkundige monument (afb. 1, B).

Afb. 1. Hoogtekaart van de plantage en omgeving op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland; A, B, C: sneeuwmeltwaterdalen; 1. ligging groenstrook; 2. globale ligging tabaksplantage; 3. uitbreiding uit 1892; 4. mobilisatiecomplex; 5. onbekende structuur (provincie Utrecht).

Afb. 2. Uitsnede uit Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, kaartblad 39-II, 1839-1859 (niet op schaal).

Een beeld van het landschap voorafgaand aan de stichting van de plantage wordt gegeven door kaartblad 39-II van de Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:50.000 (afb. 2). Deze kaarten zijn vervaardigd in de periode 1839-1859, maar van dit kaartblad is het jaar van uitgave niet bekend. De veldminuut van dit kaartblad dateert uit 1846.¹ Het terrein bestaat nog geheel uit heide en is onderdeel van de Remmersche heide. De heide wordt doorkruist door enkele paden. De loop van twee paden is bepaald door het reliëf, aangezien ze door een sneeuwsmeltwaterdal lopen. De latere plantage wordt omgrensd door een 60 m brede groenstrook, die een ruim 155 ha groot terrein aan de noord-, west- en zuidzijde omsluit. De groenstrook ontbreekt aan de oostzijde. Hier wordt het omsloten terrein begrensd door een pad dat door een smeltwaterdal loopt. Opmerkelijk is dat de begrenzing van de plantage al op deze kaart staat, terwijl de plantage pas zeven jaar later, in 1853 is gesticht. Het kan dan ook niet worden uitgesloten dat de groenstrook niet is aangelegd als begrenzing van de plantage, maar om een andere reden is aangeplant. Een andere mogelijkheid is dat er in 1846 al wel plannen waren voor de stichting van een tabaksplantage, maar dat die pas jaren later ten uitvoer zijn gebracht.

Het omsloten terrein heeft globaal de vorm van een onregelmatige vierhoek, waarvan de ligging is bepaald door de al aanwezige topografie en door het landschap (zie afb. 1.1). De ligging van de zuidgrens lijkt vooral bepaald door de aanwezigheid van een pad (huidige Zwijnsbergen) dat vanaf de straatweg (huidige N225) richting Elst loopt. Aan de oost- en westzijde wordt het terrein begrensd door diepe sneeuwsmeltwaterdalen. De zijden lopen niet even ver de helling op: de oostzijde heeft een lengte van ruim 1100 meter en de westzijde is ongeveer 1300 meter lang. De achtergrens van het terrein heeft een lengte van ca 1,35 km en ligt op de helling van de stuwwal. Dit is duidelijk een uitgezet tracé: het negeert het reliëf en vertoont alleen een lichte knik op het hoogste punt. Het is niet duidelijk waarop de ligging van deze grens is gebaseerd, aangezien hij geen relatie heeft met het reliëf en ook niet parallel loopt aan de zuidelijke begrenzing van het terrein.

Stichting

De stichting van de tabaksplantage valt in een periode waarin het weer goed ging met de tabaksteelt in de provincie Utrecht.² Dit blijkt uit de verslagen die Gedeputeerde Staten van Utrecht jaarlijks opstelden voor de Provinciale Staten en die voor de periode 1830-1860 een goed beeld geven van de ontwikkeling van de tabaksteelt in de provincie. In hun verslag over de toestand van de landbouw in 1833 melden GS over de tabaksteelt: 'Met genoegen vernemen wij, dat de aftrek van onzen inlandschen tabak eenigzins verbeterd; en dat er aanvankelijk meerder tabak is verbouwd' (p. 3). Drie jaar later constateren ze: 'De tabakscultuur, welke zoo lang in een kwijnenden toestand is geweest, is sedert de laatste 2 à 3 jaren

aanmerkelijk toegenomen, tot voordeel van die gemeenten der provincie, alwaar dit handelgewas verbouwd wordt, wegens de goede opbrengst en den handenarbeid, welke hetzelfde vereischt. In zonderheid is de aftrek daarvan naar Genua zeer aanzienlijk geweest' (p. 3). Kennelijk werd dus ook voor de export geproduceerd. De reden van de toenemende tabaksproductie wordt vermeld in het verslag over 1843: 'De tabaksbouw, welke vroeger in deze provincie zeer belangrijk was, doch later veel was verminderd, is in de laatste jaren in de gemeenten Amerongen, Rhenen en Leersum wederom toegenomen, en waren de prijzen van dit jaar vrij voldoende. Vooral is dit het geval met de mindere soorten, zoodat het aardgoed [onderste bladeren] betrekkelijk meerdere waarde heeft dan het best goed [bovenste bladeren]. Deze ongelijke verhouding wordt daaraan toegeschreven, dat de bladen van het aardgoed worden gebezigd voor sigaren, waartoe het best goed minder bruikbaar schijnt. Daar het roken van sigaren ook bij de mindere standen dagelijks toeneemt, is het niet te verwonderen, dat deze soorten gezocht blijven' (p. 61). In juli 1853 krijgt een groep particulieren 100 hectare heidegrond in erfpacht van de Nederlands Hervormde kerk te Rhenen met als doel de heidegronden in cultuur te brengen (Deys 1996). Opvallend is dat de in erfpacht uitgegeven gronden een kleiner oppervlak beslaan dan het door de eerder beschreven groenstrook begrensde terrein. Onder het kopje Woeste gronden maken GS in hun verslag over 1853 melding van de ontginning: 'Vele eigenaars houden zich bij voortdurende onledig met het ontginnen van woeste gronden, die deels met akkermaaltout of pijnbosschen bepoot, en deels tot bouwland of wel tot tabaksvelden worden aangelegd. Het laatste is thans onder Rhenen op eene groote schaal ondernomen door eene compagnieschap, onder directie van den heer J.C.A. van der Meer van Kuffeler, aldaar woonachtig, die een honderdtal woeste bunders [= hectare] in erfpacht genomen en daarvan in 1853 reeds ongeveer 11 bunders met tabak heeft verbouwd. Het gewas is voor het eerste jaar, vooral wat de hoedanigheid betreft, vrij goed gelukt. Reeds zijn daar vier schuren met acht woningen gebouwd, iedere schuur van 45 hanken.³ Voorts bestaat er plan om deze onderneming, zoo door den aanbouw van meerdere schuren als door den aanleg van tabaksland, voort te zetten en uit te breiden' (p. 201). De onderneming kreeg de naam 'Plantage Willem III', 'met toestemming van Zijne Majesteit onzen geëerbiedigden Koning' (Van der Meer van Kuffeler 1860). Wellicht was de vernoeming een steunbetuiging aan de vorst die in dat jaar was verwickeld in een conflict met het kabinet Thorbecke naar aanleiding van het protestantse protest – bekend als de Aprilbeweging – tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Ook elders breidt de tabaksteelt zich in deze jaren verder uit, over 1856 melden GS: 'De tabak wordt in deze provincie veel verbouwd, en meer en meer begint zich de cultuur van deze plant uit te breiden' (p. 195). Om daaraan toe te voegen: '[...] onder de gemeenten de Bilt en Zeist heeft men met de verbouwing dezer

plant sedert eenige jaren een aanvang gemaakt, die met zoodanige goeden uitslag bekroond is, dat het aantal bebouwde bunders in die gemeenten jaarlijks toeneemt.'

Ontginning

Op het vijftiende Nederlandsch Landhuishoudkundig congres, dat van 19-23 juni 1860 werd gehouden te Amersfoort, brengt de directeur van Tabaksplantage Willem III, de heer J.C.A. van der Meer van Kuffeler verslag uit van zijn onderneming, 'daar in den loop van dit jaar in de provincie Utrecht eene niet onbelangrijke ontginning is voltooid.' Kennelijk beschouwde hij de ontginning van het gebied na zeven jaar als afgerond. Over de aanvang van de ontginning bericht hij als volgt: 'De grond werd 2½ voet [= 75 cm] omgezet, en daarbij de bovenste laag onder in de voor gebragt. Algemeen werd deze behandeling afgekeurd, als beweerende men, dat daardoor de beste grond te diep kwam. De aanleg had echter dadelijk een bijzonder doel, en wel om de gronden hoofdzakelijk te bezigen voor de tabakscultuur. Het is bekend dat die plant zeer diep wortel schiet en eene krachtige bouwvoor voor dezelve allerbelangrijkst is. De diepste lagen van den bouwgrond zoo vruchtbaar mogelijk te maken, was het beginsel, bij die bewerking in acht genomen, daar de hoogere lagen door bemesting, afval der planten en inwerking der lucht, van zelve langzamerhand in vruchtbaarheid zouden toenemen, terwijl de onderliggende humuslaag de in de in de bovenlaag opgeloste stoffen beter zoude vasthouden, dan wanneer dezelve in het gewone bergzand teregt kwam.'

Over de wijze van ontginning zijn we nader geïnformeerd door archeologisch onderzoek dat in april 2006 is uitgevoerd ter plaatse van de faunapassage onder de N225 (Alders 2006). In twee proefsleuven werden sporen van ontginningsgreppels gevonden. Uit het feit dat de greppels dicht opeen waren gegraven, concludeerden de archeologen dat dit moest zijn gebeurd om het bodemprofiel beter geschikt te maken voor akkerbouw. De volgende gegevens zijn overgenomen uit het onderzoeksrapport. Bij deze ontginning van het heidegebied zijn de zoden in langgerekte stroken gekeerd. De greppels zijn bloksgewijs en parallel aan elkaar aangelegd. De greppels in de oostelijke proefsleuf (put 2), die op ca 80 m ten westen van en parallel aan de hoofdingang van de plantage is aangelegd, hebben een breedte van ca 0,55 tot 0,9 m en een lengte van 7 tot 15 m (afb. 3). De onderlinge afstand tussen de parallelle greppels bedraagt ca 0,1 m. Opmerkelijk is de constatering van de archeologen dat de greppels in deze proefsleuf een diepte hebben van ca 0,75 m ten opzichte van het huidige maaiveld (afb. 4). Dit komt exact overeen met de door de heer Van der Meer van Kuffeler vermelde ontginningsdiepte. Hierbij moet worden opgemerkt dat het huidige maaiveld kan afwijken van het vroegere maaiveld door ophoging als gevolg van bemesting dan wel verlaging door egalisatie. De archeologen vermoeden echter dat dit beperkt zal zijn geweest (Alders 2006, p. 13). In de vulling en langs de westelijke insteek van

Afb. 3. Ontginningsgreppels in put 2 van het proefsleuvenonderzoek in 2006 (foto ADC Archeoprojecten).

Afb. 4. Doorsnede over de ontginningsgreppels in het zuidwestprofiel van put 2 (foto ADC Archeoprojecten).

Afb. 5. Ontginningsgreppels in put 3 van het proefsleuvenonderzoek in 2006 (foto ADC Archeoprojecten).

de greppels in put 2 waren nog resten van plaggen zichtbaar. De plaggen lagen aan de westrand van de greppels in een rij achter elkaar, waaruit is geconcludeerd dat de plaggen zijn gekeerd en dat de greppels niet zijn uitgegraven om bijvoorbeeld plantbedden aan te leggen. Ook dit komt overeen met de beschrijving van Van der Meer van Kuffeler. Hiermee lijkt het vrijwel zeker dat bij het archeologisch onderzoek sporen van de aanleg van de tabaksplantage zijn aangetroffen.

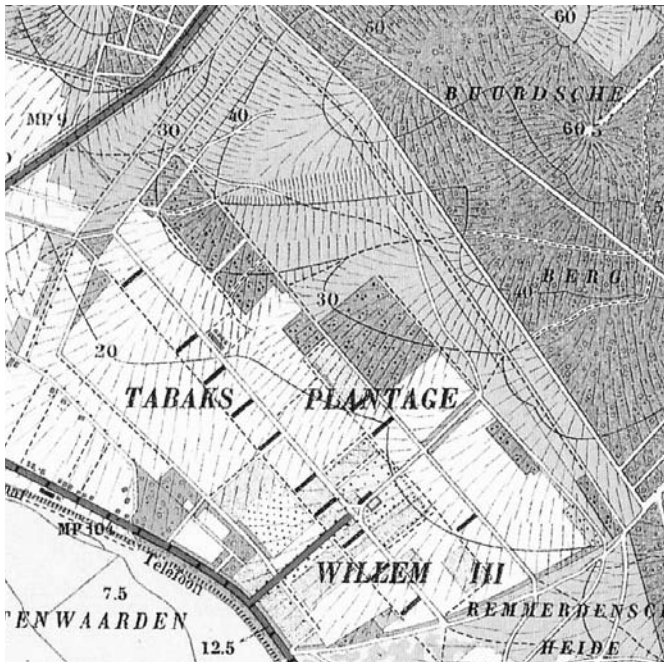
Dat de wijze van ontginning per perceel kon variëren, blijkt uit de sporen in de westelijke proefsleuf (put 3) die ca 50 m ten westen van put 2 is aangelegd (afb. 5). De richting van de greppels in deze sleuf was ongeveer haaks op die in put 2. De greppels hadden hier een breedte van ca 1 m en een diepte van ca 0,9 m ten opzichte van huidig maaiveld. De archeologen merken op dat deze greppels meer regelmaat lijken te vertonen dan die in put 2 en dat ze gezien de diepte de indruk wekken mechanisch te zijn aangelegd. Vanwege verschil in afmeting, diepte en oriëntatie lijken de greppels in put 3 volgens de archeologen in ieder geval te behoren tot een andere ontginningsfase dan die in put 2.

Bij archeologisch onderzoek dat in augustus 2008 is uitgevoerd vanwege de voorgenomen aanleg van een fietspad langs de N225 zijn ook vergelijkbare ontginningsgreppels aangetroffen.⁴ De greppels lagen haaks op de straatweg en hebben dus dezelfde richting als degene die zijn blootgelegd in put 2 ter plaatse van de faunapassage.

Omvang en inrichting

Over de omvang en aanleg van de tabaksteelt meldt de heer Van der Meer van Kuffeler in zijn verslag het volgende: 'Reeds in hetzelfde jaar [1853] werden op die gronden, met goede schapenmest bemest, 13 bunders met tabak beteeld en 4 schuren met 8 arbeiderswoningen gebouwd. De opbrengst in dat eerste jaar was niet belangrijk, echter genoegzaam om het volgende jaar de cultuur van tabak uit te breiden tot 31 bunders en de gebouwen met 6 schuren en 9 arbeiderswoningen te vermeerderen.' Deze omvang van 31 bunders is mogelijk te verbinden aan een mededeling van GS in hun verslag van 1855 over de ontginning van woeste gronden: 'Twintigjarige vrijdom van verhoogde grondlasten, wegens voltooide ontginningen van heidegronden tot bosch- en bouwland, enz., is in 1855 verleend [...] voor ongeveer 30 bunders tot bouw- en tabaksland te Remmerden, onder Rhenen' (p. 200). Het is zeer waarschijnlijk dat de genoemde belastingmaatregel betrekking heeft op plantage Willem III, aangezien bij Remmerden geen andere tabaksplantage bekend is. Vanwege 'de hoge tabaksprijzen en de klimmende productie van den tabak' wordt de tabaksbouw in 1858 tot 55 bunders uitgebreid en worden vier schuren met acht arbeiderswoningen bijgebouwd, wat het totaal aantal schuren op veertien brengt. Dit opnieuw volgens opgaaf van de directeur.

Helaas zijn uit deze periode geen gedetailleerde kaarten beschikbaar die een beeld kunnen geven van de inrichting van de tabaksplantage.⁵ Daarvoor zijn we aangewezen op een recentere kaart: blad 488 van de topografische kaart, schaal 1:25.000 uitgegeven in 1912 (afb. 6). Dit kaartblad is verkend in 1869 en herzien in 1908. Aangenomen dat veranderingen ten opzichte van 1869 in 1908 in het kaartbeeld zijn verwerkt, toont deze kaart dus de situatie uit 1908. De groenstrook van de eerste topografische kaart is niet meer als zodanig op de kaart aangegeven, maar is nog wel duidelijk herkenbaar als een strook die wordt begrensd door twee parallel lopende paden. Alleen in de zuidwesthoek staan langs deze paden bomen aangegeven. Het terrein werd in die periode kennelijk niet volledig omsloten door lanen, die als windsingel dienst konden doen. Het noordelijk deel van het terrein bestaat op de kaart grotendeels uit heide en is in 1908 dus niet in gebruik. Dat een deel van deze heide nooit volledig is gecultiveerd, blijkt uit het feit dat hier een groep prehistorische grafheuvels bewaard is gebleven. Deze heidegronden liggen op de helling van de stuwwal, die kennelijk te stijl was om in cultuur te brengen. De grens tussen het gecultiveerde land en de heide is tegenwoordig nog te herkennen als een lage wal met zomereiken en linden erop. De loop van de grens is bepaald door het reliëf. Op de oostelijke helling van het smeltwaterdal midden op de plantage verspringt de grens 240 m naar het zuiden om lager uit te komen op de helling van de Sparrenboomsche berg ten westen van het dal

Afb. 6. Uitsnede uit blad 488 van de Topografische Kaart uitgegeven in 1912, verkend in 1869 en herzien in 1908 (niet op schaal).

(zie afb. 1 bij B). Overigens blijken ook lagere delen van de plantage niet te zijn ontgonnen. Luchtfoto's die zijn gemaakt in het voorjaar van 19896 tonen op enkele niet in cultuur gebrachte percelen in het westelijk deel van het terrein, ten zuiden van het mobilisatiecomplex prachtig het kenmerkende patroon van prehistorische akkercomplexen of *celtic fields*. In 1970 waren de wallen van het akkercom-

plex zelfs nog zichtbaar in het akkerland.⁷ Dat het patroon aan het maaiveld nog herkenbaar was, geeft aan dat de bodem hier niet diep is verstoord.

De kaart toont verder de toegangsweg die vanaf de straatweg naar het hoofdegebouw midden op de plantage voert en daarlangs doorloopt tot de achtergrens. Haaks op deze oprijlaan liggen twee parallelle wegen op ongeveer 280 m uit elkaar, waarlangs aan de zuidzijde de tabaksschuren liggen: tien aan de zuidelijke weg en drie langs de noordelijke. Opvallend is dat de zuidelijke weg wel als verhoging zichtbaar is op een hoogtekartaat, maar de noordelijke niet. In plaats daarvan is op de hoogtekartaat een pad herkenbaar dat achter de drie noordelijke schuren langs liep (zie afb. 1). Met het hoofdegebouw komt het totaal aantal schuren op veertien. In het westelijk deel van de plantage staan aan de noordkant van de zuidelijke dwarsweg ook enkele kleine huisjes aangegeven; dit moet het arbeidersbuurtje zijn dat bekend stond als de Gribus (Deys 1996). De veertien schuren waren in 1908 dus nog aanwezig. Aangenomen dat ook de indeling van het terrein niet ingrijpend is veranderd, geeft deze kaart dus een indruk van de inrichting van de tabaksplantage. Het gecultiveerde oppervlak bedraagt ca 105 ha. In 1908 was dus niet

wezenlijk meer grond in cultuur gebracht dan in 1853 in erfpacht was uitgegeven. Hiermee is eveneens de globale ligging bekend van de 100 ha in erfpacht gegeven gronden (zie afb. 1, 2). Dit betekent echter ook dat de groenstrook niet kan worden gezien als begrenzing van de plantage.

Het verslag van Van der Meer van Kuffeler geeft ook een beeld van het landgebruik op de plantage. Om de kosten voor bemesting te drukken werd achter de opzichterwoning een veestal gebouwd voor tachtig stuks rundvee, die ook plaats kon bieden aan dertig varkens. Het vee stond aanvankelijk alleen 's winters op stal, omdat er geen zomer-stalvoeder voor handen was. Op de plantage werden de resterende 40 bunders (5 bunders werden in beslag genomen door gebouwen en wegen) 'langzamerhand bereid tot het telen van klaver, mangelwortelen, knolrapen, Belgische witte wortelen en rogge; de knol en wortel-gewassen hoofdzakelijk met het doel om bij de winter-stalvoeding te worden gebruikt.' In 1859 werd voor het eerst een proef genomen met zomer-stalvoeding en die werd na gebleken succes voortgezet, aangezien een aanzienlijke bezuiniging op de kosten voor bemesting werd behaald. De tabaksproductie steeg van 190.668 halve Nederlandse pond [= 95.334 kg] in 1858 naar 208.354 halve Nederlandse pond [= 104.177 kg] in 1859; een stijging van 1,7 naar 1,9 ton/ha.

Om in beeld te brengen op welke percelen de tabak werd verbouwd, kan worden gekeken naar kadastrale gegevens. Uit een korte inventarisatie van oppervlakten en grondgebruik op de plantage blijkt, dat er veel ontwikkelingen zijn geweest tussen de pacht en de latere verkoop.⁸ Er lagen veel stukken 'bosch' op het terrein, sommige stukken land zijn omschreven als 'bouwland en tabaksland' en andere stukken zijn gewoon 'heide' gebleven. Uitvoerig onderzoek naar de kadastrale indeling en ontwikkeling van de plantage voert echter te ver in het kader van dit artikel. Op basis van andere gegevens zijn wel uitspraken te doen over delen van de plantage waar in ieder geval geen tabak is verbouwd. De aanwezigheid van archeologische vondsten en sporen geeft aan welke delen van het terrein niet op de beschreven wijze kunnen zijn ontgonnen voor tabaksteelt. Zo blijkt uit booronderzoek dat de bodem op de hellingen meer intact is dan hellingafwaarts (Koot 2004). In een boorraai ter hoogte van het smeltwaterdal midden op de plantage werd alleen vondstmateriaal (vuursteen) aangetroffen in boringen op het hellend deel van het terrein, terwijl boringen op het zuidelijke, vlakke gedeelte vondstloos bleken te zijn. De grens tussen boringen met en zonder vondsten ligt precies ter hoogte van de zuidelijke ontsluitingsweg. Kennelijk werd de tabak dus niet op de helling verbouwd, maar lager op de sandr. Waarschijnlijk is het dan ook geen toeval dat de meeste schuren aan de zuidelijke weg lagen.

De honderd in erfpacht verkregen bunders zijn in 1860 geheel in cultuur gebracht en zoals gezegd beschouwde Van der Meer van Kuffeler de ontginning in dat jaar ook voltooid. Opmerkelijk is wel dat buiten de plantage, maar binnen het

oorspronkelijk door de groenstrook omsloten terrein bijna 70 ha niet in cultuur zijn gebracht. Dit heeft geleid tot de veronderstelling dat de plantage niet zou zijn voltooid (Blijdenstijn 2005, p. 111 en 113). Om te bepalen of dit daadwerkelijk het geval is, zou echter eerst moeten worden vastgesteld of de groenstrook wel is aangelegd als oorspronkelijke begrenzing van de plantage. Aangezien aanvankelijk schapenmest werd gebruikt, kan ook worden gedacht aan de mogelijkheid dat bewust een stuk hei is gespaard voor het hoeden van schapen en steken van plaggen. Opmerkelijk is verder het verschil in oppervlakte tussen het verslag van Van der Meer van Kuffeler en de vermeldingen in de GS-verslagen. Zo melden GS dat in het eerste jaar 'reeds ongeveer 11 bunders' met tabak zijn bebouwd, terwijl de directeur over 13 bunders spreekt. Volgens Van der Meer van Kuffeler beslaat in 1858 de oppervlakte 55 bunders, terwijl GS over 1860 melden dat de ontginning 'zich reeds over 44 bunders uitstrekt' (p. 249). Deed de directeur de onderneming wellicht succesvoller voor dan 'ie werkelijk was?

Hoe het ook zij, de plantage leverde een belangrijke bijdrage aan de tabaksproductie in Rhenen. Een goede indruk van de omvang van de plantage in relatie tot de omvang van de tabaksteelt elders wordt verkregen door de oppervlakten tabak die in 1860 worden vermeld in het overzicht van 'de hoeveelheid der met veldvruchten bebouwde en met houtgewas beplante bunders [...] opgemaakt volgens de opgave, door de gemeentebesturen ingezonden': Amerongen 99, Amersfoort 78, Hoogland 20 en Rhenen 190' aldus het GS-verslag over dat jaar.

Na de tabaksteelt⁹

Rond 1860 komt een einde aan de uitbreiding van de tabaksteelt in de provincie. Gedeputeerde Staten constateren over 1859: 'De lage prijzen, als bedragende slechts f 24.- de 100 ned. pd. [Nederlandse pond = 1 kg], en de weinige aftrek zullen vele planters doen besluiten hunne kostbare gronden tot andere einden te gaan gebruiken' (p. 272). Veelzeggend is ook dat twee jaar later wordt gemeld: 'De maatschappij tot bevordering der tabakscultuur te Rhenen is ontbonden' (p. 407). In Rhenen bereikt de tabaksteelt in 1866 een hoogtepunt met 240 hectare, om daarna af te nemen.¹⁰ In 1880 wordt de plantage overgenomen en de nieuwe eigenaar krijgt tien jaar later de gronden ook in eigendom. Deze nieuwe eigenaar pacht in 1892 een aangrenzend terrein van 23 hectare heide-, driest- en bosgronden erbij.¹¹ Gezien de oppervlakte gaat het hier zeer waarschijnlijk om een driehoekig perceel ten oosten van de plantage (afb. 1, 3). De ligging van dit perceel is duidelijk te zien op een luchtfoto uit 1939 en tegenwoordig met enige moeite nog herkenbaar. Het perceel was een driehoek met de basis aan de straatweg en het sneed met de punt een hoekje af van het rechthoekige bosperceel waarin tegenwoordig begraafplaats Larikshof ligt. Het vormde als het ware een overhoek tussen verkavelingen van plantage Willem III en van Remmerden. Opvallend is dat de uitbreiding niet is

gerealiseerd binnen het oorspronkelijk door de groenstrook omsloten terrein, waar nog ruimte beschikbaar was. Ter plaatse van deze uitbreiding zijn in augustus 2008 bij archeologisch onderzoek voor de aanleg van het fietspad langs de N225 dezelfde ontginningsgreppels aangetroffen als op het terrein van de plantage.¹² Dit wijst erop dat ook hier tabak is verbouwd. Dat is opmerkelijk gezien de situatie van de tabaksteelt rond 1890. 'De verbouw van tabak gaat tengevolge van den voortdurend geringen handel steeds achteruit. Het gewas was slecht en tot nog toe bijna onverkoopbaar', aldus GS in hun verslag over 1890.

Deze eigenaar verkoopt het terrein weer in 1902. Over de periode tussen 1902 en 1930 is weinig bekend. Een beeld van het landgebruik in deze periode wordt gegeven door het eerder genoemde kaartblad waarvan de opname uit 1908 dateert. Enkele percelen in de omgeving van de oprijlaan zijn in gebruik als (moes)tuin en boomgaard. Op het terrein van de plantage liggen ook enkele bospercelen en de eerdere genoemde heide. In 1930 verkoopt de N.V. Cultuur Maatschappij Remmerden 'het landgoed "Plantage Willem III" te Rhenen, aan den Straatweg Arnhem-Utrecht, ter grootte van 124.36.56 H.A.' aldus een gedrukte prospectus van de 'aanzienlijke verkoop' van deze en enkele andere terreinen.¹³ Hieruit blijkt dat de plantage sinds de uitbreiding met 23 ha in 1892 niet wezenlijk meer was uitgebreid.

Vanaf 1931 vindt op het terrein vooral fruitteelt plaats. In 1961 is op de plantage tegen de westrand een mobilisatiecomplex in gebruik genomen (zie afb. 1, 4). Van 1964 tot 1994 is het terrein in eigendom van Cebeco en werd het gebruikt voor veredeling van landbouwgewassen. De situatie in deze periode is te zien op de topografische kaart, schaal 1:25.000 uit 1990 die is verkend in 1988. De noordelijke weg is niet meer aangegeven en kennelijk geheel verdwenen. Langs de zuidelijke ontsluitingsweg staat nog het hoofdgebouw, één complete schuur en de voorste delen van drie andere schuren. De kaart vermeldt het gebruik van het terrein als veredelingsbedrijf. Op luchtfoto's die zijn gemaakt in het voorjaar van 1989 zijn duidelijk de percelen met gewassen te zien.

Begin 1995 komt het gebied in beheer van Stichting Het Utrechts Landschap die hier onder het motto 'Grenzeloze natuur tussen Heuvelrug en Nederrijn' een zeldzaam landschapstype ontwikkelt: een halfopen landschap met struiken, heide, open zand, bloemrijk grasland en stukjes bos. Vanaf 1997 wordt het terrein begraaasd door konikpaarden en gallowayrunderen.

In 2008 is onder de N225 bij Remmerden een ecoduct geopend dat een verbinding moet vormen tussen de bossen op de stuwwal en de uiterwaarden langs de Nederrijn.

De enige directe sporen van de tabaksteelt zijn de twee bewaard gebleven tabakschuren op het terrein. Ook de ontsluitingsweg vanaf de straatweg is nog aanwezig en heet nu Plantage Willem III. De inrichting van het terrein is deels nog

herkenbaar, zoals de lage wal op de grens tussen het gecultiveerde land en de niet ontgonnen heide. Het is niet bekend of deze wal tot de aanleg van de tabaksplantage behoort, of later is aangelegd als markering van deze grens. De zuidelijke ontsluitingsweg is herkenbaar aan een bomenrij. De noordelijke weg is niet meer herkenbaar, in plaats daarvan markeert een bomenrij het pad dat hier achter de tabaksschuren langs liep en ook zichtbaar is op de hoogtekaart. De laanbomen dateren waarschijnlijk uit een latere periode. Overigens raken de lanen als gevolg van het natuurbeheer in verval, waardoor de structuur van dit oude cultuurlandschap op den duur steeds minder herkenbaar wordt. De ligging van de groenstrook is nog herkenbaar aan de loop van enkele lanen in het bos. Aan de zuidrand van het terrein nabij de tegenwoordige ingang markeert een rechthoekig bosperceeltje bestaande uit negen rijen Amerikaanse eiken de ligging en breedte van de oorspronkelijke groenstrook rondom het terrein.

Tot besluit

Een combinatie van archeologische en historische gegevens heeft nieuwe inzichten opgeleverd over de ontginning en opzet van de tabaksplantage Willem III. Hieruit blijkt ook dat de aanleg van de plantage niet kan worden gezien als een 'uniek initiatief om de tanende tabakscultuur nieuw leven in te blazen' (Blijdenstijn 2005, p. 112). Intrigerend blijft de vraag naar de ouderdom en functie van de groenstrook die op de eerste topografische kaart staat aangegeven. Er lijkt in ieder geval geen sprake te zijn geweest van een dubbele windsingel als begrenzing van de plantage (Blijdenstijn 2005, p. 111). Minstens zo intrigerend zijn de sporen die werden ontdekt bij het archeologisch bureauonderzoek dat is uitgevoerd vanwege de geplande uitbreiding van begraafplaats Larikshof (Waldus 2004). Op gedetailleerde hoogtekaarten gemaakt op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland zijn ten noorden van Remmerden enkele rechthoekige structuren zichtbaar, die sterk doen denken aan de percelering op de naastgelegen plantage Willem III (Waldus 2004, pp. 11-13; zie afb. 1, 5). Enkele structuren worden doorsneden door de huidige Autoweg en moeten dus buiten gebruik zijn geraakt (vlak) voor de aanleg van deze weg in 1923/24. De structuren zijn nog niet aangegeven op de topografische kaart uit 1912 (opname in 1908) en moeten dus tussen 1908 en 1923 zijn aangelegd. De betekenis van deze structuren is vooralsnog onbekend. Gezien de veronderstelde ouderdom lijkt het niet waarschijnlijk dat de structuren verband houden met tabaksteelt.

Mijn hartelijke dank gaat uit naar Henk Deys (Rhenen) en Jan de Putter (Leiden) voor het aanleveren van gegevens en hun commentaar op eerdere versies van dit artikel, naar Wouter Waldus (ADC) voor het beschikbaar stellen van afbeeldingen 3-5 en naar Hans Gommer (provincie Utrecht) voor het rekenwerk en afbeelding 1.

Literatuur

- Alders, P.G. (2006). *Elst, Ecopassage. Archeologisch onderzoek op de Plantage Willem III te Elst (gemeente Rhenen)*. (ADC rapport 618).
- Blijdenstijn, R. (2005). *Tastbare Tijd. Cultuurhistorische Atlas van de provincie Utrecht*. Provincie Utrecht.
- Brombacher, A.A. & W. Hoogendoorn (1997). *Aardkundige waarden in de provincie Utrecht*. Utrecht: provincie Utrecht.
- Brongers, J.A. (1972). *Celtic Fields op de zuidpunt van de Utrechtse Heuvelrug. Flehite 5*, pp. 12-13.
- Deys, H.P. (1996). *De geschiedenis van Plantage Willem III te Rhenen, Oud Rhenen 15.1*, pp. 1-13.
- Koot, C.W. (Red.) (2004). *Herwaardering van de "Prehistorische terreinen van Archeologische Betekenis" ten behoeve van de Archeologische Monumenten Kaart van de provincie Utrecht*. Bunschoten: Vestigia (Rapport V118).
- Meer van Kuffeler, J.C.A. van der (1860). Verslag van den heer J.C.A. van der Meer van Kuffeler over de tabaksplantage Willem III onder Rhenen, in: *Verslag van het verhandelde op het XVe Nederlandsch Landhuishoudkundig congres*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- ROBAS [1990]. *Foto Atlas Utrecht*. Den Ilp/Emmen: ROBAS/Topografische Dienst.
- Schönfeld, M. (1980). *Veldnamen in Nederland*. Arnhem: Gysbers & Van Loon.
- Verslagen van Gedeputeerde Staten aan de Provinciale Staten van Utrecht*.
- Waldus, W. (2004). *Rhenen Larikshof, bureauonderzoek en IVO fase 1* (ADC Rapport 302).

Notes

- ¹ Militaire Topografische Kaart, veldminuut 1846 (collectie Nationaal Archief, geraadpleegd via www.watwaswaar.nl); op deze kaart is op een later moment de oorspronkelijke topografie doorgehaald en in rode inkt de nieuwe topografie van de plantage toegevoegd; de datum van de toevoeging is niet vermeld.
- ² De volgende opmerking bij Blijdenstijn lijkt dus onjuist: 'Het initiatief is opmerkelijk, omdat de Nederlandse tabaksteelt na 1850 over haar hoogtepunt heen was, mede door invoer van betere tabak uit Indië' (Blijdenstijn 2005, p. 112).
- ³ Een hank is een houten raamwerk, waarin de houten spijlen werden geplaatst waaraan de tabaksbladeren waren geregen om te drogen.
- ⁴ Persoonlijke mededeling Ivar Schute, RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- ⁵ De plantage staat weliswaar afgebeeld op de kaart van de gemeente Rhenen uit 1865 in de Gemeente Atlas van Kuiper, maar deze kaart is onvoldoende nauwkeurig wat betreft topografie; zo staan op de plantage maar liefst 29 grote gebouwen getekend. Geraadpleegd via <http://www.kuijsten.de/atlas/ut/rhenen.html>.

- ⁶ ROBAS, Foto Atlas Utrecht, foto 155.
- ⁷ In de woorden van Brongers: ‘Wij hadden reeds lang gespeurd naar “Celtic Fields” in de zandige gebieden op de Utrechtse Heuvelrug, toen we op een zaterdagmiddag in september 1970 langs een akker aan de Oude Veenendaalse weg en langs de Plantage Willem III reden en daar de voor een Celtic Field zo karakteristieke wallen in het bouwland zagen liggen’ (Brongers 1972).
- ⁸ Met dank aan Henk Deys voor een korte inventarisatie van de kadastrale gegevens van de plantage.
- ⁹ Gegevens vooral ontleend aan Deys 1996.
- ¹⁰ Persoonlijke mededeling Jan de Putter.
- ¹¹ ‘Driest’ (elders ook ‘dries’) zijn ongecultiveerde gronden (Schönfeld 1980, p. 64); ook: akkers die jarenlang als weiland werden gebruikt of braak bleven liggen (Glossarium Nederlands Landschap, via www.geocities.com/capitolHill/Senate/7232/nl/glossarium.htm).
- ¹² Persoonlijke mededeling Ivar Schute, RAAP Archeologisch Adviesbureau.
- ¹³ Met dank aan Henk Deys.

Grote veranderingen in het naoorlogse Rhenen

Hens Dekker

Tijdens een van de interviews voor het op 4 oktober te verschijnen boek naar aanleiding van het 750 jaar bestaan van Rhenen als stad, noteerde ik de opmerking dat er in de 25 jaar na de Tweede Wereldoorlog in Rhenen meer veranderd is dan in twee eeuwen daarvoor. Het is natuurlijk zo dat elke generatie ervaart dat niet alles bij het oude blijft. Maar in de periode 1945 tot 1970 hebben zich in het slapende grensstadje inderdaad op vele gebieden grote veranderingen voorgedaan. Opmerkelijk dat dit van meet af aan gebeurde nadat de berooide inwoners in hun geteisterde stad terug keerden. Misschien is juist de oorlog met zijn grote verwoestingen oorzaak geweest voor nieuwe initiatieven in Rhenen.

Het slapende grensstadje

De ontwikkeling van Rhenen is in voorgaande eeuwen belemmerd door epidemieën zoals de pest, hongersnoden en grote branden. Door de strategische ligging op de grens van de provincies Utrecht en Gelderland en tegelijkertijd van het dicht bevolkte West-Nederland en de rest van het land, heeft Rhenen vanaf het begin van

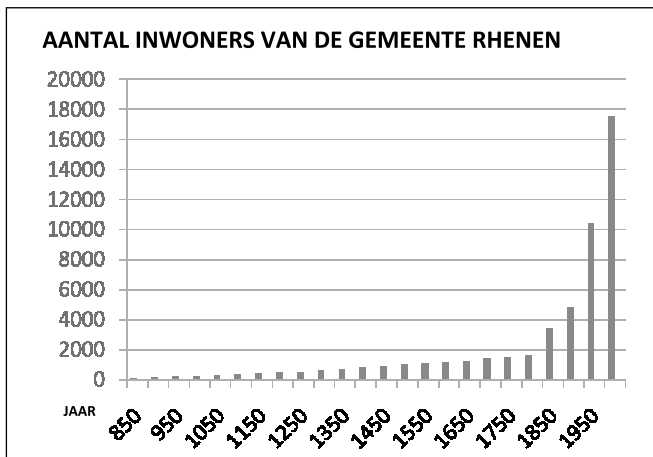
De bevolking van Rhenen heeft in de Tweede Wereldoorlog veel te lijden gehad. Daklozen werden tijdelijk in noodwoningen ondergebracht, zoals deze aan de Koningshof. Collectie Gemeentearchief Rhenen.

haar bestaan bovendien te lijden gehad van vele oorlogen. Als het stadje herstellende was van de ene ramp, dan diende de volgende zich al aan.

Waarschijnlijk hebben de Vikingen hun veroveringen na Wijk bij Duurstede rond het jaar 850 niet verder stroomopwaarts voortgezet. Rhenen is daardoor, als in 855 voor het eerst vermelde nederzetting, niet getroffen. Misschien was het plaatsje nog niet interessant genoeg voor de op buit beluste Noormannen. Rhenen werd later, in de middeleeuwen, wel herhaaldelijk geplunderd vanuit het nabije Gelre en Kleef, gevolgd door innamen en/of bezettingen van legers uit Spanje (1574), Engeland (1595), Frankrijk (1673 en 1795). Ook militairen van bevriende legers, zoals Engelsen en Zwitsers in 1794/95, hebben Rhenen geen goed gedaan. Omdat namelijk grote schaarste aan voedsel en brandstof ontstond, met als gevolg dat ziekten meer dan normale aantallen slachtoffers onder de burgerbevolking maakten. Nederland wist in de Eerste Wereldoorlog neutraal te blijven, maar kreeg wel met grote tekorten te kampen. Toch werd onder andere in Rhenen hulp verleend aan een contingent Belgische vluchtelingen.

Aan de al dan niet gewenste bezoekers van al die verschillende nationaliteiten, voegden zich in 1940 de Duitsers toe, het volk dat in de lange historie van Rhenen de burgers wellicht het grootste leed heeft berokkend. Dergelijke gebeurtenissen hebben de vooruitgang keer op keer negatief beïnvloed.

Het aantal inwoners zal bij de eerste vermelding van Rhenen waarschijnlijk eerder enige tientallen dan honderdtallen zijn geweest. De groei is vanaf het moment dat de stadsrechten werden verkregen, met wat meer nauwkeurigheid vast te stellen.

Deze grafiek laat de groei van de Rhenense bevolking zien met een duidelijke toename na de Tweede Wereldoorlog, veroorzaakt door de instroom van elders en de babyboom.

Vanaf 855 tot 1945 groeide de bevolking gemiddeld met circa acht mensen per jaar. In de 25 jaar na de oorlog was dit aantal 277 per jaar! De vooral door burgemeester jhr. Bosch ridder van Rosenthal gestimuleerde industrialisatie verschaftte niet alleen werk aan veel inwoners, maar veroorzaakte ook een toestroom van arbeiders uit andere plaatsen, die zich

Met de bouw van nieuwe woonwijken in de jaren zestig en zeventig is het karakter van het vooroorlogse Rhenen grondig veranderd. Op de voorgrond van deze luchtfoto uit 1973 zien we rechts de Ericaschool aan de Beukenlaan waarvandaan de Domineesbergweg richting Vreewijk loopt (linksboven). Naast deze oude wijk werd in 1970 de wijk Domineesberg voltooid. Collectie museum Het Rondeel.

hier met hun gezinnen vestigden. Een voorbeeld hiervan is het DELM, waar begin jaren zeventig meer dan vijfhonderd man werkte. Door de tegelijkertijd optredende babyboom moesten hele nieuwe wijken gebouwd worden om iedereen te kunnen huisvesten. Dit en nieuwe wegen en vele openbare voorzieningen zorgden ervoor dat het karakter van Rhenen in relatief korte tijd sterk veranderde.

De Grebbelinie aan de oostelijke gemeentegrens heeft na de oorlog het strategisch militaire belang verloren. Door gewestvorming is ook de provinciegrens wat vager geworden. Rhenen is nu deel van de WERV-gemeenten (Wageningen, Ede, Rhenen en Veenendaal). Met bijna 19.000 inwoners (Amsterdam had er in 1550 niet veel meer) is het predicaat “slapend grensstadje” niet meer op Rhenen van toepassing.

Terug van tweede evacuatie

Vanaf de bevrijding op 5 mei 1945 konden de inwoners naar Rhenen in fasen terugkeren. Van velen waren de huizen verwoest of ze troffen hun huis gedeelte-

lijk vernield en leeggeroofd aan, zoals het gezin Zeilmaker dat in de Grutterstraat bij het plantsoen woonde: slechts een matras was in het trapgat blijven steken en het traporgel werd halverwege de straat naar beneden gesleept aangetroffen. Zij deelden soortgelijke ervaringen met het gros van de inwoners. Voedsel was in de eerste maanden nog schaars. Op 8 augustus deed burgemeester d'Aumale van Hardenbroek een dringende oproep aan het Rode Kruis in Den Haag om de berooide bevolking van Rhenen, net zoals dat in Wageningen al het geval was, te helpen door via de centrale keuken bonvrije maaltijden te verstrekken. Op 17 augustus arriveerden voedselpakketten en zeep uit het buitenland, waarvan dankbaar gebruik werd gemaakt. De meeste gezinshoofden kregen een oorlogsschadeboekje waarin iedere aankoop van het door de overheid bepaalde schadebedrag werd afgeschreven. Een deel van het geld was afkomstig van verbeurd verklaarde goederen van tijdelijk gedetineerde NSB'ers. Hun bezittingen werden samen met door de bevrijders achtergelaten materialen, bij onder andere houthandel Tulp in Ede opgeslagen en geveild. Een ander deel kwam binnen via collectes van het Rode Kruis, dat via hun Hulp Aktie (HARK), met als voorzitter mevrouw Van Wijngaarden, de distributie regelde. Daarbij werd veel zwart geld geschonken dat in oktober dankzij het beleid van minister Lief tinck waardeloos gemaakt zou worden. Alle bankbiljetten moesten namelijk ingeleverd worden en iedereen begon weer met een nieuw tientje. Langzamerhand kon normale kleding aangeschaft worden in plaats van nog langer rond te moeten lopen in kleding van parachute-stof, gordijnen of linnen meelzakjes.

Eén ding was duidelijk: de handen zouden flink uit de mouwen gestoken moeten worden om er weer bovenop te komen. En dat gebeurde ook, waarbij men elkaar waar nodig hielp, zoals dat in de vijf oorlogsjaren als het ware was aangeleerd. Men zag niet op tegen lange werktijden; een werkweek bestond uit vijf hele dagen plus de zaterdagmorgen, totdat in 1960 de vrije zaterdag werd ingevoerd, het eerst voor ambtenaren. Toch hadden vele mannen nog een bijbaantje. Zij hoefden zich in de regel ook niet met huishoudelijke zaken bezig te houden. Als de vrouw des huizes een kind kreeg, dan gaf ze doorgaans haar baan op om de rest van haar leven huisvrouw te worden. Vooraleerst was zij nog handelingsonbekwaam. Pas na een wetswijziging in 1956 mocht zij, net als haar man, zelfstandig overeenkomsten sluiten. In 1960 was het aandeel vrouwelijke beroepsbeoefenaren in Rhenen 20,9 procent van het totaal. Voor velen van hen waren slechts typische beroepen als schoonmaakster, inpakster, naaister, schooljuffrouw en typiste weggelegd. Veel kinderen moesten op 14-jarige leeftijd een baan zien te vinden. De Leerplichtwet van 1948 schreef acht verplichte schooljaren voor. In 1969 werd dit naar negen jaren verhoogd. Technisch onderwijs en andere vormen van voortgezet beroepsonderwijs konden niet in Rhenen worden gevolgd. In 1964 had mede daardoor 85 procent van de beroepsbevolking slechts lager onderwijs genoten.

In de eerste decennia na de oorlog was het gebruikelijk dat vrouwen die in verwachting raakten na enige maanden hun baan opzegden om de tijd aan opvoeding van de kinderen en aan het huishouden te besteden. We zien hier mevrouw De Kroon in 1953 met zoon Bert in een karretje die niet toevallig het nummer L1210 draagt (zie foto blz. 30; Garage De Kroon) op de nog rustige Utrechtse straatweg. Collectie G. van Lent.

Zij konden meer dan voorheen in de nieuw gevestigde bedrijven in hun woonplaats een baan vinden. Dank zij de inspanningen van het gemeentebestuur, met jhr. Bosch ridder van Rosenthal aan het hoofd, was er in 1960 sprake van zo'n vijftientig nieuwe vestigingen, waaronder in Elst de breierij van K. Quint, maar geen enkele in het overwegend agrarische Achterberg. Het gemeentebestuur had overigens al wel in 1948 aan de Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht laten weten dat, ondanks het feit dat er in Rhenen veel sigarenmakers woonden, de vestiging van sigarenfabrieken afgeremd zou gaan worden omdat "door toeneemende mechanisatie het werken er geestdodend wordt".

Het door de groeiende industrie toegenomen aantal arbeidsplaatsen kon na enige jaren slechts opgevuld worden door personeel buiten de landsgrenzen te werven. Merkwaardig omdat nog in 1950 emigratie door de overheid, via de Stichting Landverhuizing Nederland verstrekke subsidies, krachtig was gestimuleerd en des te meer omdat meer dan de helft van de Rhenense beroepsbevolking forens was. Een aantal gezinnen uit de gemeente vertrok naar landen waarvan men verwachtte dat er meer ruimte en gelegenheid was voor toekomstige ontplooiing. Het gezin van graanmaker Van den Born uit Achterberg en zijn boekhouder en tevens twee van zijn knechten, emigreerden naar Canada. Niet in de eerste plaats vanwege economische motieven, maar door de dreiging die van de Sovjet-Unie

uitging in de jaren dat de Koude Oorlog menigeeen met angst vervulde. Een decennium later kondigden zich de eerste immigranten aan. Twee groepen van in totaal zestien Italiaanse gastarbeiders kwamen naar Rhenen om op steenfabriek De Vogelenzang te gaan werken. Zij gingen in pension in Soedi Mampir, het eerste Indonesisch-Chinese restaurant in Rhenen, gelegen in het plantsoen. Later verkregen onder anderen D. Martino, woonruimte in het oorspronkelijk voor trampersoneel gebouwde rijtje van zes woningen, achter de remise. Deze waren door De Vogelenzang overgenomen.

Voor Martino werd Nederland zijn tweede vaderland. Nu zijn die woningen reeds lang verdwenen, maar zij waren min of meer de voorlopers van een nu geplande nieuwe wijk in de buurt. In 1968 ging een groep Marokkanen, die op steenfabrieken en bij de fabriek van isoleermateriaal Pull de kost kwamen verdienen, eveneens bij Soedi Mampir en bij houthandel Beijer aan de Cuneraweg in pension. En in Elst werden vijftien meisjes uit Joegoslavië in de voormalige mattenfabriek van Van Wijngaarden aan de Rijksstraatweg gehuisvest. Dank zij landelijke wetgeving werden tussen 1946 en 1967 relatief veel zaken betreffende werk, gezondheidszorg en sociale zekerheid in positieve zin veranderd: wetten betreffende kinderbijslag voor het eerste kind, wachtgeld, ouderdomsvoorziening, arbeidsongeschiktheid, bijzondere ziektekosten, weduwe/wezen en algemene bijstand droegen hier flink aan bij. Volgens een in 1965 uitgebracht rapport had een jaar daarvoor driekwart van de bevolking nog wel een inkomen beneden de welstandsgrens.

Toch kan gesteld worden dat vijftientwintig jaar na de oorlog enige welvaart, gepaard gaand met grote veranderingen, binnen bereik van veel inwoners was gekomen.

**EEN BRETLEBROEKJE,
DAT ER
TEGEN KAN....**

'n Bretlebroekje van Berends is een ideale dracht voor Uw kleine jongen. Ze zijn zo prachtig, zo handig aan en uit te trekken en.... ze zakken niet af!

Leeftijd	Wol	Wol/Rayon
1½ jaar	f. 3.75	f. 2.55
2 jaar	f. 4.05	f. 2.75
3 jaar	f. 4.35	f. 2.95
4 jaar	f. 4.65	f. 3.15

Berends'

BRETLEBROEKJES

Fabr. Berends' Tricotagefabriek - Rhenen

Als voorbeeld van een nieuwe industrie voor Rhenen zien we hier een advertentie van de firma Berends voor "een bretlebroekje voor uw kleine jongen". Gevestigd in 1949 telde dit bedrijf acht jaar later 110 personeelsleden waarvan driekwart meisjes. Naast productie van gebreide kinderkleding werden er ook de tijdelijk populaire twinsets - truien met vesten - voor dames gemaakt.

De arbeiderswoningen op de Vogelenzang waar de eerste gastarbeiders werden gehuisvest. We zien de woning van de familie Hermens in close-up. Collectie A.C. Hermens

Wat er daardoor allemaal (meer) verscheen

Rhenen kreeg de eerste telefoonaansluitingen in 1909. In 1915 hadden 34 inwoners van de gemeente telefoon. Dat aantal liep in 1950 op naar 375 en in 1970 telde Rhenen meer dan tweeduizend telefoonaansluitingen (er van uitgaand dat het landelijk gemiddelde van dat jaar op Rhenen kan worden geprojecteerd). De contacten met familie en kennissen die verder weg woonden, was daardoor steeds gemakkelijker geworden. In het begin liepen de aanvragen voor een gesprek nog via de centrale. De telefoon was toen nog enigszins een statussymbool, dat in hal of gang aan de muur hing of een prominente plaats had op een tafeltje in de woonkamer.

In z'n algemeenheid werd Informatieoverdracht met de komst van radio en tv ook op een hoger nivo gebracht. In 1919 werd in Den Haag de eerste omroepzender in het leven geroepen en vond de eerste programmuitzending plaats. Hoe het in Rhenen precies met het radiobezit is gegaan, is mij niet bekend. Maar nadat in 1945 men weer bijna vanaf nul begon - de bezetter had immers radiobezit verboden en bovendien was Rhenen deels verwoest en leeggeroofd - zal in 1970 in overeenstemming met de landelijke gegevens vrijwel elk gezin tenminste één radio in bezit hebben gehad. In ieder geval werden radio's hier goed verkocht: radiohandelaar G. Willemsen aan de Herenstraat behaalde in een kwartaal van 1956 procentsgewijs de grootste omzet in radio's van het merk Philips en kreeg als beloning een vakantiereis naar het buitenland aangeboden.

De radio had bij tijd en wijle behoorlijke invloed op het gezinsleven, maar dat werd met de komst van de tv in betrekkelijk korte tijd veel ingrijpender. Technici van Philips deden in 1950 proeven met zendmasten en op hotel-restaurant

TELEFOONLIJST RHENEN IN 1915				
Nr.	Naam	Adres*	Beroep	Opmerking
4	Altena, B. v.,	Heerenstraat	Hotel en Stalhouderij	Koning van Denemarken
28	Baars, H.,	Cuneraweg	Metselaar in Achterberg	
38	Baars & Zn., D.,	Kruisstraat	Granen, meel en peulvruchten. Stalhouderij	
32	Beekman	Heerenstraat	Granen	de „erwtenhoed”a
5	Berg, A. v. d.,	Heerenstraat	Hotel Pension, Koffiehuis	
22	Dassenfabr., Eertse Ned.	Heerenstraat	Fabrikant	dir. Chr. Hölzenspies
9	Endlich E.,	Heerenstraat	Vleeschhouwer	
7	Esterik, A. v.,	Grebbe	Hotel „de Grebbe”	
3	Gemeentehuis	Markt		in het centraal bureel
23	Haas, F. de,	Heerenstraat	Baksteenfabrikant	
10	Haas, W. de	Heerenstraat	Directeur der Elect. Verlichtings Mij	
23	Hardeveld, C. v.,	Heerenstraat	Hotel „Berg & Bosch”	in tel.boek Veenendaal
34	Heringa, W.,	in Veenendaal	fabrieks-directeur	in tel.boek Veenendaal
27	Hooisen, N. N., (mej.)	in Veenendaal	Pension „Bergzicht”	was ook architect
29	Hoiting, D.,	Cuneraweg	Gemeente Opzichter	
8	Ierson, J. A. v.,	Stationsstraat	Notaris	„Remmerstein”.
19	Philipse, M. C.,	Oude V’daalse grindw	Landbouwer	
..	Rijkstelegraafkantoor	Heerenstraat		
13	Rutgers, A. W.,	Rijksstraatweg	Graanhandelaar	
27	Schimmelpenninck, G.J.A.,	Cuneraweg	Burgemeester van Rhenen	„Heimerstein”
14	Schut, G. R.,	Heerenstraat	Graanhandel en grutter	„Bella Vista”
37	Schut, H.,	Heerenstraat	Graanhandel, woonhuis	
33	Schut, P.,	Stokweg	Boomkwekerij „de Stokweg”	
36	Sepp & Bender	Heerenstraat	Commissaires	
25	Station der H. II. S. M.	Stationsstraat		
..	Telegraafkantoor	Heerenstraat		
30	Til, P. v.,	Heerenstraat		
16	Udo, A.,	Veerweg	Mr. Loodgieter, koperslager, Electricien	
26	Vessem, W. v.,	Kruisstraat	Koffiehuis en Stalhouder	Veerhuis aan de Rijn
20	Voorthuizen, C. v.,	Kruisstraat	Grooth. in binnenl. Kippen/eenden eieren	
17	Voorthuizen, E. D. v.,	Rijnstraat	Kruidentier	
18	Waal, I. v. d.,	Heerenstraat	Vleeschhouwer	
24	Waal, Fa. G. J. v. d.,	Heerenstraat	Kruidentier	
12	Waller, W.,	Utr.straatweg	Manufacturen (ook W. v. d. Waal)	
31	Wanders	Molenweg	Huisarts	„de Tangh”
6	Waveren, v.,	Heerenstraat	Graanhandel in Achterberg	bij molen „Crescendo”
21	Wijngaarden, L. v.,	V. Deventerstraat	Lood- en Zinkwerker	
			Tapijfabriek „de Volharding”	„Cunera” tapijten

* I.v.m. omnummeringen is alleen de straatnaam gegeven.

De telefoonlijst van 1915 toont aan dat in eerste instantie met name de Rhenense middenstand van de telefoon gebruik maakte.

Piet Kapaan bracht kolen naar de klant met zijn T-Ford vrachtauto met houten cabine. Zijn vrouw staat voor de auto op deze in 1923 bovenaan de Nieuwe Veenendaalseweg gemaakte foto. Collectie P. Kapaan

toen nog strenge winters voor een aangename temperatuur. Maar kolenboeren als Gerrit de Kruijf en Piet Kapaan en zijn zoon Adrie begonnen wel enige concurrentie te voelen van leveranciers van stookolie. Een oliëkachel was veel gemakkelijker te bedienen, en vereiste ook weinig onderhoud. Na de komst van het aardgas in 1965 konden de huizen comfortabel centraal verwarmd worden en zag je het beeld van met zware zakken sjouwende kolenboeren en ook de tankwagens van olieboeren snel

verminderen. Het aardgas zorgde er ook voor dat in eigen huis een warm bad of douche nemen een normale gang van zaken werd. Bijna geen enkel huis had voor die tijd een badkamer. Voor een persoonlijke, zaterdagse wasbeurt was je op de wastobbe aangewezen of er moest een bezoek aan het badhuis op de Nieuwe Veenendaalseweg worden afgelegd. Moeder de vrouw gebruikte dezelfde tobbe voor de wekelijkse was op maandag; wasautomaat en centrifuge kwamen pas in de jaren zestig in beeld, nadat met de stofzuiger de mechanisatie van het huishouden was begonnen.

Toen was van autobezit door Jan Modaal nog nauwelijks sprake en had je nog weinig last van druk verkeer. In 1910 waren slechts achttien inwoners van Rhenen, meest notabelen, in het bezit van een auto.

J. VAN DER HORST

Heerenstraat, Rhenen - Tel. 481

Automobielen - Garage
Benzine, Olie enz.

MOTORFIETSEN
EN RIJWIELEN

Bonds-Rijwielhersteller.

AUTO'S TE HUUR.

Stalling voor 25 Auto's

J. van der Horst bood in 1914 stalling voor vijfentwintig auto's aan. Dat was voorlopig voldoende om alle in Rhenen geregistreerde auto's te bergen.

BEZITTERS VAN AUTO'S IN RHENEN IN 1910

Nr.	Naam	Adres*	Beroep	Merk auto
L7	Frederic Ernst Dammers	Heerenstraat	adj. werkmeeester OSM	
L26	Jhr. E.H.F.A. Schimmelpenninck	Cuneraweg/Heimerstein	onbekend	
L27	Jhr. G.J.A. Schimmelpenninck	Cuneraweg/Heimerstein	burgemeester	Abeille
L56	Abraham de Klerck	onbekend	gemeente secretaris	
L69	Dedricus Franciscus de Haas	Heerenstraat	steenfabrikant	
L75	Gijsbert Johan Marie van Schaik	Plantage Willem III	administrateur	
L124	Christiaan Mattheus Bertram	Heerenstraat	sigarenfabrikant	
L271	Jan van der Horst	Heerenstraat	garagehouder	
L570	Willem v. Vessen	Kerkstraat	eierhandelaar	
L617	Jhr. G.J.A. Schimmelpenninck	Cuneraweg/Heimerstein	burgemeester	
L652	M.C. Philipse	Remmerstein	landbouwer	Dion Bouton
L653	M.C. Philipse	Remmerstein	landbouwer	
L811	William Waller	Utr.straatweg/De Tangh	huisarts	Renault
L880	Dirck Boodt	Heerenstraat	administrateur	
L883	Jan Hendrik Willem Soeters	Heerenstraat	ontvanger der registratie	
L904	Pieter van Capellen	Berg en Bosch	onbekend	
L971	Bernard Johan Robert van Dullemen	Utr.straatweg/De Waayen	handelaar in dierenvoer	
L974	J.A. van Iterson	Stationsweg	notaris	Renault
L975	Jan Pieter Beelaerts van Emmickhoven	Heerenstraat	gemeente- ontvanger	
L1083	Jacob van den Berg	Cuneralaan	arbeider constructeur	

* i.v.m. omnummeringen is alleen de straatnaam en/of naam van de locatie vermeld

In 1910 bezaten achttien personen in Rhenen een auto waarbij de notabelen goed waren vertegenwoordigd. De nummers van autobezitters in de provincie Utrecht begonnen met de letter L.

Dat aantal was in 1935 nog niet veel toegenomen; wellicht veroorzaakt door de crisis telde het Rhenense wagenpark toen 33 auto's. De Duitse bezetters hebben de meeste daarvan gevorderd, maar toch doken er na de bevrijding nog enkele op. Het juiste verloop door de jaren heen naar 6721 auto's in 1998 heb ik nog niet kunnen vaststellen, maar ga er maar van uit dat in 1970 het aantal al ver boven de tweeduizend lag. Dat was ook het geval met het aantal bromfietsen, terwijl hier pas

De garage van Cornelis Gijsbertus de Kroon aan de Rijksstraatweg in Elst gefotografeerd in circa 1920. Hij zit achter het stuur van de rechtse auto. Naast garagehouder was hij tevens consul van de ANWB. Het huis is in de oorlog door een bom verwoest. Collectie C. Campman-de Kroon.

Op deze prentbriefkaart uit 1967 is goed te zien dat mobiliteit van de inwoners van Rhenen flink is toegenomen. Op de Paltshof staat ook de vooral in de jaren zestig en zeventig zeer populaire caravan.

omstreeks 1950 de eerste waren verschenen. Dat het straatbeeld door dit gemotoriseerde verkeer enorme wijzigingen onderging, moge duidelijk zijn.

Wat er allemaal verdween

Met de komst van auto's, tractoren en gemotoriseerde bakfietsen hadden paarden en honden direct na de oorlog als trekdier de langste tijd gehad. Hondenkarren waren vroeger een normaal verschijnsel op straat. Niet alleen op het platteland voor bijvoorbeeld vervoer van melk, maar ook in stad en dorp in gebruik bij olieboeren zoals Evert van Laar in Achterberg en venters van allerlei andere producten. In 1899 werd ene Frederic Deys – geen familie van onze voorzitter - veroordeeld wegens overtreding van de reglementen. Het gebruik van honden als trekdier werd met de Wet op de dierenbescherming van 1916 verder aangescherpt. Zo moest de eigenaar van de hond ervoor zorgen dat p de kar een drinkbakje en een plank om op te liggen aanwezig waren en het was niet meer toegestaan om je op de kar mee te laten voeren. Vandaar dat in 1929 Reindert Baars, die het toch deed, voor

Het paard moest na de oorlog langzamerhand als trekdier wijken voor de vrachtauto en de tractor. Op deze foto van omstreeks 1920 zien we Jan van Wijk met zijn kinderen bij paard en kar. Hij kon toen nog niet kon vermoeden dat die combinatie binnen een halve eeuw door vrachtauto en tractor vervangen zou zijn. Collectie T. van Wijk-van Dolderen.

zijn vergrijp bekeurd werd. Na de oorlog is de hondenkar in Rhenen slechts sporadisch te zien geweest, meer als curiositeit dan dat iemand er nog zijn beroep mee uitoefende. Pas in 1962 werd het beroepsmatig werken met honden definitief verboden.

Bakfietsen en transportfietsen en ook het paard moesten tenslotte plaatsmaken voor bestelwagens, vrachtwagens en tractoren. De laatste stadsboeren maakten er nog wel gebruik van. Zij werden door allerlei voorschriften het woongebied uitgewerkt. De bescherming van de stad met de sloop van de poorten was in Rhenen al in 1841 verdwenen. Omwonenden kwamen steeds vaker met bezwaren tegen overlast veroorzaakt door stank en lawaai. Maar ook boeren buiten de stad ruilden als het ware hun paard in voor de efficiëntere tractor. Die had vanaf de jaren twintig ook in deze regio zijn opmars gemaakt. De overgang verliep geleidelijk: molenaar De Zeeuw in Achterberg ging eerst nog met een door paarden voortgetrokken motorwagen bij de boeren dorsen en Dof van Laar bewerkte de akkers met een door een tractor voortgetrokken ploeg, die door een knecht lopend werd geleid. Ook leveranciers besloten hun paard rust te gunnen, zoals melkboer Schuilenburg in 1961 zijn hit Nel. Daarmee verdween een van de laatste paard en wagens uit het straatbeeld.

Niet alleen de stadsboeren werden uit de binnenstad geweerd. Ook de industrie werd naar terreinen buiten de stad gedirigeerd of gaf er de brui aan. De kruidenfabriek Lumen Naturae in de Van Deventerstraat was het laatste bedrijf dat in 1997 de poorten sloot, na overname door J. Mink uit Montfoort.

Een achteraf gezien opvallende, maar in de tijd dat het plaatsvond, stille sanering, was die van de verpauperde middenstand. Het aantal winkeliers liep in

Jan Tollenaar, een van de laatste stadsboeren in Rhenen, zette zijn bedrijf in de Molenstraat nog enige jaren na de oorlog voort. Collectie H.P. Deys.

De melk- en kruidenierszaak van Spies, met hier mevrouw Spies achter de toonbank werd in 1968 omgevormd tot de eerste supermarkt, genaamd IFA, in Rhenen. Collectie A. Spies.

enige tientallen jaren sterk terug. In 1964 waren er in Rhenen nog 21 bakkers, 29 kruideniers, 16 melkboeren, 13 groenteboeren en 11 slaggers werkzaam, totaal 90 winkels voor levensmiddelen. Dit zijn er nu nog slechts 18, waarbij geen enkele meer in Achterberg. Al is daar nu wel voor de groeiende bevolking een supermarkt gepland, die in 2009 de deuren zal openen. Met de komst in 1960 van de eerste zelfbedieningszaak van Roel van Laar en de supermarkten, met die van Bep Spies in 1968 in de Herenstraat als eerste, is het aantal speciaalzaken sterk teruggelopen. Veel oude beroepen hielden vanaf de jaren vijftig op te bestaan, zoals zadelmaker (bijvoorbeeld Wim van Dijk op de Paltshof), wagenmaker (Gijs van Esseveld aan de Achterbergsestraatweg), smid (Bovenschen aan de Herenstraat), hoedenmaakster (Jenny de Jong aan de Herenstraat) en klompenmaker (Van Tongeren aan de Bontekoe).

Een geheel ander fenomeen was het verdwijnen van het Rhenense dialect veroorzaakt door radio en tv, onderwijs gedurende een langere periode met technisch en hoger onderwijs in andere plaatsen en de toegenomen mobiliteit.

Groei en meer welvaart heeft twee kanten

In de jaren vijftig werd met hard werken het fundament gelegd voor de grote veranderingen in de jaren zestig. De meeste mensen hadden de oorlog meegemaakt en velen herinnerden zich de ellende van de crisis in de jaren dertig. Men streefde naar orde, regelmaat en zekerheid.

Vanaf het midden van de jaren vijftig stegen de lonen regelmatig met een ware loonexplosie in 1964. De vrije tijd en sociale zekerheid waren toegenomen en in materieel opzicht verging het bijna iedereen beter dan ooit tevoren.

De Leerplichtwet werd nogal eens overtreden door kinderen die door ouders voor het doen van karweitjes thuisgehouden werden of die spijbelden. Of dat in 1934 met deze kinderen die in de Rijnstraat spelen ook het geval was?

Maar de grotere welvaart bracht ook een keerzijde van voorheen gunstige zaken met zich mee waarvan er hierna slechts enige beschreven worden. Met de tv verdween een stuk huiselijke gezelligheid. Het toegenomen verkeer eiste meer slachtoffers. Voorheen kende iedereen iedereen, maar in het sterk groeiende Rheden nam de sociale controle af. Uit gegevens van wetsovertredingen in twee maanden van het jaar 1929 (juli en augustus; samengebundeld in een politieboek dat in het museum aanwezig is) valt op te maken dat misdaden hier nog weinig voorkwamen. Een geval van ontucht met een kind is het ernstigste voorval. Wel worden 42 bekeuringen uitgedeeld voor het rijden zonder verlichting, over tramrails of andere plaatsen waar dat niet mag en op de linker weghelft. Ook werden 21 overtredingen van de in 1901 van kracht geworden Leerplichtwet genoteerd. Verder waren er vijf gevallen van diefstal, waaronder één van een fiets. Volgens zeggen hoefde je, na het door de bezetters opeisen van talloze fietsen, de eerste twintig jaren na de oorlog je fiets nog niet op slot te doen en kon de achterdeur voor onverwacht bezoek openblijven. Maar als je nu bijvoorbeeld de maanden mei en juni van dit jaar (2008) analyseert, dan komt ondanks meer blauw op straat en cameratoezicht op een groot aantal plaatsen, toch wel een ander, veel ongunstiger beeld naar voren. Er kunnen zeven gevallen van geweld worden genoteerd

en 39 diefstallen, waaronder die van 21 (brom)fietsen. Het aantal vernielingen is twintig; in 1929 waren dat er nog maar drie.

Ambtsdragers werden tot de jaren zestig met veel respect tegemoet getreden. De vroegere, meestal van adel zijnde burgemeesters, straalden een natuurlijk gezag uit en hebben gedurende lange perioden in Rhenen de dienst uitgemaakt. Dat ving in 1887 aan met jhr. G.J.A. Schimmelpenninck, vervolgens in 1923 jhr. dr. M.L. van Holthe tot Echten en in 1934 G.C.D. d'Aumale van Hardenbroek. Samen met jhr. Bosch ridder van Rosenthal overbruggen ze ieder gemiddeld 22 jaar. Na de 25-jarige ambtstermijn van laatstgenoemde, was dat voor de zes opvolgende burgemeesters slechts zes jaar. De voor burgemeesters vanaf 1851 geldende verplichting om in hun gemeente te gaan wonen geldt weliswaar niet voor de ambtenaren, maar toentertijd werd dat wel als vanzelfsprekend beschouwd. Het voordeel van een langere loopbaan in één gemeente is dat men de woonplaats, de bevolking en hun wensen terdege leert kennen en dat de verantwoordelijkheid voor beslissingen langere tijd meegedragen wordt. Dat zou in een tijd dat het besturen er door de toegenomen, meer gedetailleerde wetgeving en inspraak niet eenvoudiger op is geworden, juist nodig zijn. Dat is het lot van kleinere gemeenten als Rhenen, die toch ook baat hebben bij continuïteit van bestuur. In dergelijke situaties kunnen veelomvattende plannen, zoals dat van Cramer in 1940 en Peet in 1965, een goede leidraad bieden. Peet voerde naast een verzameling van feiten waaraan voorlopige conclusies werden verbonden voor toekomstig beleid, ook een breed opgezet referendum uit om na te gaan wat er onder de bevolking leefde. Voor herhaling vatbaar zou je zeggen, met in het achterhoofd de gedachte aan 25 jaren van vooruitgang met een verre van gunstig startpunt. Bijvoorbeeld op het gebied van ondersteuning en bevordering van cultuur en toerisme zouden nieuwe impulsen Rhenen goed kunnen doen.

Bronnen

Archieven van de gemeente Rhenen en museum Het Rondeel

Artikelen uit diverse jaargangen van enige lokale kranten

Rapport van M. Peet, 1965

ANWB-boekje met opgave van autobezitters in Nederland in 1910

Diverse websites van onder andere CBS, KPN en politie

Met dank voor verkregen informatie aan C. Campman-de Kroon, H.P. Deys,

P. Kapaan, B.W. van Laar en J. Zeilmaker

Jan Willem Lammers en het Stations Koffiehuis aan de Heerenstraat

H.P. Deys

Jan Willem Lammers.

Christina van den Berg.

Op 21 april 1856 werd in Rhenen geboren Jan Willem Lammers, als zoon van Hermanus Lammers en Sophia Maria Gaasbeek. Op 15 mei 1879 trouwde hij met de in Amerongen geboren Christina van den Berg, hij was toen 23 en zij 19 jaar oud. Na het overlijden van de ouders woonde het pas getrouwde paar korte tijd in het (geërfde) ouderlijk huis en inmiddels kochten zij van Roelof van Voorthuizen een stukje tabaksland aan de Heerenstraat. Het lag tegenover de later aangelegde Stationsstraat, en Jan Willem bouwde in 1882 op het kleine driehoekige stukje land een huis. Volgens het kadaster was hij 'kastelein', maar waar hij dit vak had uitgeoefend is onbekend. In elk geval, Jan Willem vestigde in de nieuwe woning het, zoals hij het noemde, 'Stations Koffiehuis'. Hijzelf werd er 'koffiehuishouder'.

De bouw van dit 'koffiehuis' is ongetwijfeld ingegeven door de toen in aanleg zijnde spoorweg door Rhenen. In 1879 werd namelijk begonnen met de bouw van de spoorbrug over de Rijn, en een leger van arbeiders was hier aan het werk, de meeste uit Duitsland afkomstig en meegekomen met de aannemer van de boven-

STATIONS KOFFIEHUIS

met gelegenheid tot Stalling,

VAN

J. W. LAMMERS,

aan den Straatweg, tegenover den Stationsweg.

fraai gezicht op Spoorbrug, Rijn en Betuwe.

Eenige nette kamers, met het mooiste uitzicht,
bieden gelegenheid aan tot

LOGIES voor langer of korter tijd.

bouw van de brug:
Gute Hoffnungshütte
uit Oberhausen.
Bekend is dat zij
veel in de kroeg van
H.P. van Noort in de
Torenstraat kwamen,
welk café dan ook
toepasselijk café
'Hoffnung' heette,
maar een gelegenheid
veel dichterbij, boven-
dien gelegen tegen-
over de in aanleg
zijnde Stationsweg
was een aantrekke-
lijke optie. De nieuwe
spoorlijn werd in
gebruik genomen in

De oudst bekende advertentie van het Stations Koffiehuis (1890).

1886. Lammers adverteerde in het in 1890 verschenen boekje van C.J. Voortman: 'Naar Rhenen en De Grebbe' met zijn nieuwe Koffiehuis. Hierin stelde hij onder andere '... met gelegenheid tot Stalling, ...'. Dit bedoelde hij inderdaad letterlijk, want onlangs werden, bij een interne verbouwing, in het vroegere stalgedeelte van dit etablissement nog de ringen aangetroffen, waaraan de paarden konden worden vastgezet.

Hij roemde ook het mooiste uitzicht, en hierbij moeten we bedenken, dat de overzijde van de Heerenstraat nog geheel onbebouwd was en dat de Stationsweg pas in 1885 werd aangelegd. De woning Villa Maria, waar notaris Van Iterson in 1897 zou gaan wonen, werd pas in 1891 gebouwd. Het echtpaar kwam meteen na de bouw in het Koffiehuis te wonen met 2 kinderen. Er werd toen een dochttertje geboren, dat na 9 maanden overleed, en daarna nog 2 dochters (1888 en 1890), toen het echtpaar vertrok. Om een onbekende reden heeft Lammers dus maar kort in het Koffiehuis gewoond.

Het Koffiehuis werd daarna beheerd of gepacht door Albert Brinks Paalman, gehuwd met Fenna Bruning, volgens het Bevolkingsregister hebben zij hier als 'koffiehuishouder' van 1886-1887 gewoond. Jan Willem vroeg in juni 1887 een vergunning aan 'tot verkoop van sterke drank in het klein in het Stations Koffiehuis, wijk A 272d'. Hij verklaarde drie andere tapperijen te willen uitkopen. Het verzoek werd afgewezen op grond van het reeds aanwezige aantal vergunningen. Een vergunning om sterke drank in de biljartkamer te mogen verkopen,

Deze oude prentbriefkaart is bijzonder interessant. Ten eerste zien we het Stations Koffiehuis geheel links liggen. Rechts staat villa Geerestein, gebouwd in 1895/9 (en afgebroken in 2008) en naar rechts onder loopt de Stationsweg. Op de achterzijde van de briefkaart staat een verticale deelstreep, hetgeen duidt op een uitgave sinds 1905. Het poststempel is van 1906, dus is de kaart in één van deze beide jaren gedrukt.

die door Lammers werd aangevraagd in februari 1888 werd wederom door B&W geweigerd. De reden was weer, dat er reeds te veel vergunningen in Rhenen waren verleend.

Vermoedelijk heeft het echtpaar er toen de brui aan gegeven, want het Stations Koffiehuis werd in mei 1891 verpacht aan Louisa Ardina de Kruijff, weduwe van Willem Dirk van Mourik. Ze was er koffiehuishoudster en pensionhoudster en had 5 kinderen te onderhouden. Kennelijk kon men inmiddels ook pensioengasten herbergen.

Het echtpaar Lammers vertrok in juni van dat jaar naar Kralingen. Het echtpaar had intussen 5 kinderen. In december 1891 probeerde Louisa Ardina als ‘pachtster van het stationskoffiehuis nabij de toegangsweg naar het station van de Spoorweg Amersfoort-Kesteren’ nog eens aan een drankvergunning te komen, maar ook zij ving bot bij B&W. Het is de vraag, waarom dit koffiehuis hier gevestigd was, want ook het station zelf had een restauratie. Hiervan was de pachtster de ‘buffethoudster’ Everdina Rijka de Vos, weduwe van Pieter van Minnen. Zij woonde in het stationsgebouw en kreeg in 1891 een vergunning voor de kleinhandel in sterke drank voor de ‘wachtkamers der 2e en 3de klasse en op de perrons van bedoeld

Een prentbriefkaart uit 1910, met rechts het Stations Koffiehuis en geheel links 'Villa Margo', gebouwd in 1907/1908. en na de oorlog bekend geworden als de woning van dokter B. Stegeman. De foto werd genomen vanuit de Stationsweg.

station aan de lijn Amersfoort Kesteren'. Deze vergunning werd verleend, nadat ook G.S. hiermee accoord gingen.

Het echtpaar Lammers wilde weer naar Rhenen terug keren. Vanuit Utrecht werd op 17 januari 1893 namelijk een aanvraag ingediend voor een vergunning 'tot den verkoop van sterken drank in het klein in het perceel staande in de Kruisstraat A 168.' B&W besloten deze vergunning te verlenen: '..... daar in deze localiteit [sinds] 1 mei 1881 zonder strijd met wet of verordening sterken drank werd verkocht en zich geen gevallen voordoen waarbij de vergunning overeenkomstig de wet moet worden geweigerd ...'. Na deze beslissing verhuisden Jan en Christina Lammers op 14 februari naar de Kruisstraat, dit pand werd 'het Rondeel' genoemd, het lag op de splitsing van de Kruisstraat in Rijnstraat en Kerkstraat. Thans is hier het gemeentemuseum Het Rondeel gevestigd. Het is niet duidelijk of Jan Willem, die hier nota bene vermeld werd als 'tapper', ook echt zijn beroep uitoefende. Eigenaar van het Rondeel was toen Gerardina de Vrind, weduwe van C.E. Stark, de moeder van apotheker-schilder Elias Stark en er moet hier dus wel ooit een café gevestigd zijn geweest. Hoewel Lammers nog steeds eigenaar van het Stations Koffiehuis was, woonde hij dus enige jaren in het Rondeel. In Utrecht hadden ze een zoon gekregen (die in Rhenen in 1897 op 2-jarige leeftijd overleed), en in het Rondeel nog 2 dochters. Hierna heeft het gezin nog enige tijd in het Koffiehuis gewoond, maar details hiervan zijn indertijd niet geregistreerd.

In de periode van 1899-1901 heeft het echtpaar Antonius Mattijs Pruijn-Wilhelmina Hanjoel er als koffiehuishouders gewerkt. Vermoedelijk zijn zij opgevolgd door Gerrit Gipman en Ottelina van Gelder. Zij kwamen er in mei 1901 te wonen, en vertrokken in mei 1905 al weer. In 1906 werd het bedrijf voortgezet door Jan Willems zoon Hermanus (gehuwd met Adriana Everdina Verwoert uit Opheusden), maar hij bakte er niet veel van, want een klein jaar later vertrok het stel naar Den Haag.

Toen Jan Willem met zijn gezin uit het Rondeel vertrokken was, kwam er de kruidenier, maar later als eierhandelaar bekende Willem van Vessem te wonen. Ook heeft er heel lang nog de kapper Marinus (Ries) van Ingen gewoond en gewerkt, bijgenaamd 'de Neger'. De kapperszaak werd plagenderwijs ook wel de Negerhut genoemd. Waar deze bijnaam (de 'scheld') vandaan kwam, is mij niet bekend. Trouwens, Jan Willem had ook een 'scheld': hij werd de 'Poulier' of kortweg de 'Pli' genoemd.

Hoe verging het Jan Willem verder? Hij verkocht in 1908 zijn Stations Koffiehuis aan Aart van den Berg, en kocht in 1912 een pand op de oostelijke hoek van de Heerenstraat met de Koningstraat.

Hierin vestigde hij weer een café: 'Café Juliana', ongetwijfeld vernoemd naar de prinses, die in 1909 geboren was. Deze kroeg annex herberg heeft ook ooit de naam 'De Koffiekan' gehad, maar het is mij niet bekend wanneer precies en hoe lang het deze naam gehad heeft.

Dit café adverteerde overigens ergens met: degelijke consumptie, electrische piano. Telf. nr. 85. Jan Willem Lammers is overleden op 1 juli 1931, 77 jaar oud. Zijn vrouw overleed op 27 november 1943 op 84-jarige leeftijd.

Het 'Café Juliana' werd in 1925 overgenomen door Hendrik de Roder, die later eigenaar werd van Hotel-Pension-Stalhouderij 'De Koning van Denemarken.

Op verzoek van Lammers was de drankvergunning, die op zijn naam stond, per 2 maart 1926 ingetrokken en per die datum op naam van Hendrik de Roder gesteld. In het pand kwam later, ná De Roder, de schoenwinkel van Scheffer, die er een gevelsteen: DIT IS DE WITTE LEERS in aanbracht. Het is thans nog steeds een schoenwinkel.

Jan Willem Lammers voor zijn Café Juliana (1913).

Aart van den Berg

Wat is er verder gebeurd met het Stations Koffiehuis? We zagen reeds dat Lammers zijn Stations Koffiehuis in 1908 aan Aart van den Berg had verkocht, die zich in 1909 aldaar vestigde. Deze 'pensionhouder' schijnt veel meer een ondernemer dan zijn voorganger geweest te zijn, want hij heeft nogal het een en ander veranderd. Hij vroeg een drankvergunning aan welke werd verleend op 4 mei 1912 voor de ongesplitste verkoop in de voorkamer en achterkamer van zijn Hotel-Café-Restaurant. Het is onbekend of het Koffiehuis van begin af aan een veranda heeft gehad, bouwvergunningen kennen wij pas sinds 1908. Op de oudst bekende prentbriefkaart, afgestempeld 1906, staat er een afgebeeld, een verhoogd terras met een schuin aflopend dak. Het terras is omgeven door een hekwerkje van XXX-vormige spijlen. Aan de westzijde loopt, eigenlijk nog ingebouwd in het terras, een gemetselde trap van 6 treden loodrecht naar een venster in de voorgevel. Links van de trap staat een eenvoudige ijzeren leuning. Naast dit venster in de voorgevel bevond zich de hoofdingang. Deze situatie treffen wij aan op de oudste bouwvergunning van dit pand, van 1911, waarin 'het veranderen van een veranda' aan de achterzijde van het huis werd goedgekeurd. Op de tekening van een bouwvergunning

Rond 1920 moet het Hotel Van den Berg er zo uitgezien hebben. Er is inmiddels wel een laag stenen muurtje met een hekwerk verschenen om het terras, links. Er zijn ook wel eens veranderingen aangebracht zonder bouwvergunning.

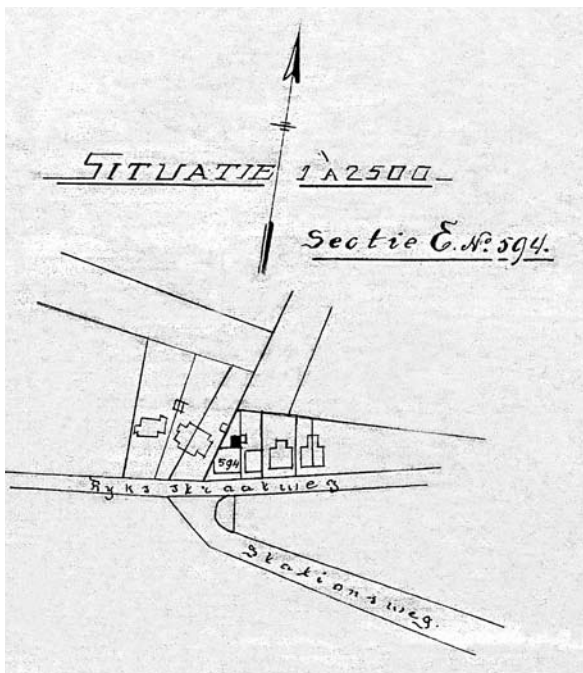
van 1917 blijkt dat de paardenstal wordt opgeheven ten gunste van de keuken, die meer dan de helft groter werd. De veranda staat er nog, maar de trap is inmiddels veranderd in enkele boogvormig uitwaaiende treden.

Op een lijst van de Kamer van Koophandel uit 1921 wordt A. v.d. Berg als 'bierbottelaar' gekwalificeerd. Toen op 5 april 1921 de sociëteit 'De Oostkant' in dit perceel werd opgericht, moest een aanvraag voor een sociëteitsvergunning worden ingediend. Het was er kennelijk goed toeven, want op 27 oktober 1929 volgde er een aanvraag voor 'onthefing sluitingsuur' ten behoeve van de sociëteit 'Apollo'. Om de service aan zijn gasten te vergroten, maar misschien ook wel om er aan te verdienen, kreeg Van den Berg op 16/07/1924 een Hinderwet-vergunning voor een ondergrondse benzine opslagtank met aftapinrichting. Er bestaan zelfs prentbriefkaarten waarop de benzinepomp van Mobil staat afgebeeld. Van den Berg veranderde rond die tijd ook de naam van het etablissement in Hotel of Bonds-Hotel 'Van den Berg'. Het telefoonnummer was: 5. Het was dus een officieel Bondshotel van de A.N.W.B.

In 1925 volgt de bouwvergunning voor de verbouwing van de open veranda in een serre, een opvallende verandering, want het wordt nu een stenen uitbouw met aan

de straatzijde 5 vensters en een balkon, afgezet door een stevige balustrade. In 1928 kwam er een grote uitbouw tegen de noordwestzijde van het pand, met in de zuidmuur een raam met 3 vensters. Op oude prentbriefkaarten is deze uitbouw een opvallend aspect.

In 1929 moest de Rhenense kegelclub Paul Krüger verhuizen. Ze zaten eerst vlak bij de Westpoort, maar men moest naar een nieuwe omgeving zoeken, omdat het terrein waarop de kegelbaan stond was verkocht. Er werd met Van den Berg een overeenkomst gesloten, waarbij

Situatietekening op bouwvergunning 1924.

Hotel VAN DEN BERG - Heerenstraat 111 - Tel. No. 5 - RHENEN.

Deze advertentie uit ca. 1926 toont het Hotel Van den Berg met de nieuwe benzinepomp.

deze toen 29-jarige club tot op de dag van vandaag een locatie kon gebruiken achter het hotel. Tevens was Van den Berg verzekerd van de levering van alle consumpties tijdens de kegelavonden.

Charles Durivou

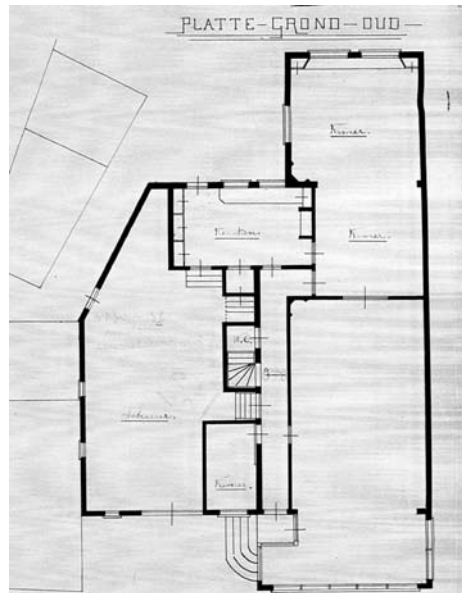
In 1929 vond Aart het welletjes, en zijn Hotel Van den Berg werd verkocht aan ene Jan Koekebakker, die het er maar enkele jaren heeft uitgehouden. Er was in het bedrijf echter een goede chef-kok werkzaam, Charles Durivou, die in 1934 de zaak overnam. De drankvergunning werd pas op 29-11-1937 op zijn naam overgeschreven. Aart van den Berg zou pas in 1947 overlijden, hij was toen '67 jaar, agent Middenstandsbank'.

Durivou verbouwde in 1937 het een en ander aan de achterzijde van het gebouw, maar het bleef voorlopig 'Hotel Van den Berg' heten. Op 19 april 1940 kreeg Durivou een bouwvergunning voor het vernieuwen van het dak. Volgens de bouwtekeningen zou het dak wel dezelfde vorm blijven houden, maar het eenvoudige dakvenster aan de voorzijde werd vervangen door een tweemaal zo groot exemplaar. Hoewel de oorlog nauwelijks drie weken later zou uitbreken, is deze verbouwing uiteindelijk toch doorgegaan.

De veranda van het hotel is verbouwd tot een serre, maar bovendien heeft het Hotel er een achterkamer bij gekregen, die hier op de linkerkant van de foto sterk naar voren springt. Deze foto is dus van ná 1928. Ook de benzinepomp vóór de staldeuren is aanwezig. (coll. H. Dekker).

Later in dat jaar vond een verbouwing plaats, waarbij de grote dubbele staldeuren links in de voorgevel werden verwijderd, en er een groot venster voor in de plaats kwam. Ook intern werd er grootscheeps verbouwd. Hoe het bedrijf verder de oorlog door is gekomen, is mij niet bekend. Wél blijkt uit een bouwvergunning van 1945, dat toestemming werd verleend ‘tot het herstellen en verbouwen van zyn door oorlogsgeweld beschadigd hotel’. De meest opvallende verandering die toen plaatsvond was het aanbrengen van drie grote ruiten in de voorzijde van de serre, daar waar voorheen vijf ruiten hadden gezeten. Tevens werd de achterzaal uitgebreid. In 1943 vond er een algemene wegverbreding plaats van de doorgaande

Plattegrond bouwtekening 1928.

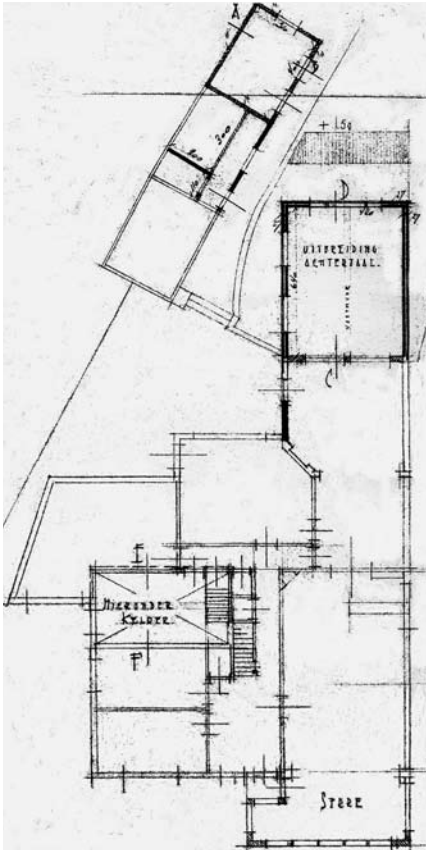

De situatie op deze briefkaart moet ongeveer in 1941 gefotografeerd zijn. Gezien het dakraam zijn we ná 1940, maar letten we op de ramen van de serre, dan is het nog vóór 1945. Linksonder is een wegomlegging naar Arnhem aangegeven. Omdat het viaduct in mei 1940 was opgeblazen, moest men via de Stationsweg en de Zwarteweg weer op de Grebbeweg zien te komen. Het viaduct is in 1942 weer in gebruik genomen, dus de foto moet omstreeks 1941 zijn gemaakt.

weg, vanaf de Achterbergsestraatweg tot aan het einde van de Grebbeweg. In verband met deze verbreding moesten vele percelen langs deze weg een kleiner of groter stuk grond aan de gemeente afstaan. Dit is ook met het hotel gebeurd, hoewel het hier slechts om een gering oppervlak ging. Het telefoonnummer werd intussen: 305, en, ergens in de Oorlogsjaren, werd de naam van het hotel veranderd in: Hotel 'Het Wapen van Rhenen'. De reden hiervan is mij niet bekend. Het hield vermoedelijk geen verband met het tijdens de Wederopbouwperiode aan de Fred. v.d. Paltshof verschenen hotel

Ook al was hij maar nauwelijks 2 jaar bezitter van het Wapen van Rhenen, de hotelier Andersen heeft toch nog een prentbriefkaart van zijn hotel laten maken. Opvallend zijn de drie ramen in de serre. Op de achterzijde van de briefkaart is het volledige wapen van Rhenen afgebeeld. We zien dit op géén van de andere prentbriefkaarten.

Plattegrond bouwtekening 1945.

Hotel-Café-Restaurant
„Het Wapen van Rhenen”
RHENEN

Herenstraat 99 - Tel. K 8376-305. Gelegen aan de voet van de Grebbeberg, in een omgeving vol prachtig natuurschoon en onmiddellijk bij het station der autobussen in de richtingen Utrecht en Arnhem. Stromend water op alle kamers. Badkamer. Gezellige serre. Moderne eetzaal. Bondshotel A.N.W.B. en K.N.M.V. Kamer met ontbijt f 4.—. Volledig pension v.a. f 7.— p. d. Restaurant: klasse C. Gerenommeerde keuken.

J. HOVESTAD, Eig.

Advertentie van J. Hovestad ca. 1960.

‘Het Wapen van Hardenbroek’, omdat deze naam pas in de eerste na-oorlogse jaren aan Hotel Laheij werd gegeven.

Jan Hovestad

Durivou verkocht het hotel in 1947 aan Niels Pieter Andersen. Hij heeft nog een prentbriefkaart op ‘oorlogspapier’ uitgegeven.

In 1949 werd het hotel gekocht door de in Rhenen geboren Jan Hovestad, hij was gedurende de oorlogsjaren kelner bij Laheij aan de Fred. v.d. Paltshof geweest. Na de oorlog is hij 2½ jaar oberkelner in Zaltbommel geweest, waarna hij, in Rhenen het hotel kocht. Hier is hij 15 jaren eigenaar van geweest. Het werd hem uiteindelijk te zwaar en in 1964 is hij een slijterij begonnen, waar hij ongeveer tot 1970 eigenaar van is geweest. Nog interessant is, dat in 1952 op verzoek van de Kegelclub ‘Paul Krüger’ het een en ander aan de kegelbaan die formeel eigendom van de hotelier was, werd verbouwd en hersteld. In dat jaar ook werd de kegelbaan verkocht, maar bleef als zodanig bestaan.

Met Jan Hovestad wil ik dit overzicht over het wel en wee van het Stations Koffiehuis beëindigen. Hij was de laatste grote bekende in de reeks hoteliers uit het verleden. Er zouden na hem nog velen komen, voor kortere of nog kortere duur. Het is bij perioden een pension geweest, de naam heeft nog korte tijd ‘Sonvilier’ geluid, naar de toenmalige eigenaar, maar daarna is toch weer de bekende naam Hotel Het Wapen van Rhenen in gebruik gekomen. Helaas heeft een brand in 1974

Beide foto's zijn in 1956 gemaakt. Boekhandel Waiboer maakte de eerste van dat jaar, en Jan Hovestad volgde vier maanden later.

De prentbriefkaart die door Jan Hovestad zelf van zijn etablissement werd uitgegeven. Het copyright op foto lag bij Arie Stolk, een bekende plaatselijke fotograaf.

In 1960 maakte de prentbriefkaartenleverancier JosPé deze kaart van Het Wapen van Rhenen De ANWB had er intussen een verkeersbod aangebracht, De vuilnisemmer op de stoep was kennelijk nog niet geleegd.

Monumentenzorg maakte deze foto in 1990. Het etablissement heette inmiddels weer Pension Rhenen.

Deze foto geeft de situatie weer in augustus 2008, nu eens gezien vanuit een ongebruikelijk standpunt. (foto H.P. Deys).

Het Wapen van Rhenen gezien vanuit het oosten, augustus 2008. (foto H.P. Deys).

een groot deel van het interieur verwoest, maar ook die ramp is men te bovengekomen. We mogen de hoop uitspreken, dat er nog een lange en voorspoedige toekomst voor deze onderneming in het verschiet ligt.

De Gemeente Rhenen maakte deze foto van het (hotel) Pension Rhenen anno 2004 in het kader van de controle op allerlei gemeentevorschriften, met name op de naleving van de bouwvergunningen.

Tot slot nog enkele zakelijke gegevens.

Het verlenen van vergunningen voor de verkoop van sterke drank was niet zonder meer aan B&W van een gemeente voorbehouden. Ook de Provinciale Staten moesten hier toezicht op houden. Zo was voor 1936 het door de Provincie toegestane maximaal aantal vergunningen voor Rhenen gesteld op 12, en voor 1946 op 15. Onderscheid werd gemaakt tussen een Slijtvergunning, dat wil zeggen de verkoop van sterke drank in het klein uitsluitend voor gebruik elders, dan ter plaatse, voor welke de vergunning geldt, en een Tapvergunning, waaronder verstaan werd de verkoop van sterke drank in het klein uitsluitend voor gebruik ter plaatse, voor welke de vergunning geldt.

De kadastrale nummers van het perceel tegenover de Stationsweg zijn in de loop der tijd geweest: E594, E1480, E1938

De adressen zijn geweest: Straatweg nk 272d, Heerenstraat A 559, A 111, Heerenstraat 99, Herenstraat 75.

Bronnen

Gemeentearchief Rhenen: Bouwvergunningen, Burgerlijke Stand, Bevolkingsregister, notulen B&W.

Kadaster: oud-archief gemeente Rhenen; archief Kadaster Utrecht.

Prentbriefkaarten uit eigen collectie, collectie H. Dekker.

Artikelen in Oud Rhenen.

Fotocollectie van de schrijver.

Korte uitleg bijzondere architectuur Gedachteniskerk Rhenen.

*door Theo Peek, lid Gedachteniscommissie Gedachteniskerk, op 28 maart 2008
uitgesproken bij de aanvang van het Symposium in het kader van het 100-jarig
bestaan van de HVOR.*

Voorgeschiedenis.

Als lid van de Gedachteniscommissie heet ik u van harte welkom op deze speciale bijeenkomst in deze bijzondere ruimte. We gaan vanmiddag namelijk uitgebreid praten over de vroegste geschiedenis van ons Grebbestadje, maar we doen dat in een ruimte die ons herinnert aan een periode van de jongste geschiedenis van onze gemeente: de Meidagen van 1940. Toevallig was het toen net als nu ook een 'vroeg Pasen' en vielen de Pinksterdagen op 12 en 13 mei, de dagen waarop de meeste Nederlandse militairen gesneuveld zijn (en waarom nu nog steeds jaarlijks op Tweede Pinksterdag de 'Vereniging 8 RI 1940' haar dodenappel op het Militaire Ereveld Grebbeberg houdt).

In de zeven maanden Mobilisatietijd vóór die oorlogsdagen waren er in deze omgeving 10.000 militairen gelegerd. Eén van de geestelijke verzorgers, die ook de verschrikkingen van de Meidagen meemaakte, was aalmoezenier Verhoeven. Hij werd in oktober 1943 de eerste pastoor van de nieuw opgerichte katholieke parochie te Rhenen “onder den titel van de H. Cunera”, maar werd in 1945 weer luchtmachtaalmoezenier in het Nederlandse leger.

Totstandkoming Gedachtenis-munument.

Bij zijn afscheid beloofde hij ons een stenen kerkgebouw, “want met die dubbel-tjes en kwartjes die jullie in het offerblok van het houten noodkerkje doen hebben jullie over 100 jaar nog geen stenen gebouw”.

En hij heeft woord gehouden: Door zijn toedoen werd - na een minder succesvolle prentjesactie t.b.v. het ‘Bouwfonds Gedachteniskerk aan de Grebbe’ - in april 1954 een ééndaagse steentjesactie gehouden, die ruim f 400.000 opbracht.

Daarna werd een landelijke architectenprijsvraag georganiseerd, met als winnaar Jules Kirch uit Leiden. Hij kreeg de opdracht: het ontwerpen van een Gedachteniskerk aan de Grebbe, tevens parochiekerk van de St.-Cuneraparochie te Rhenen.

In 1957 vond in het toenmalige Hotel “Het Wapen van Hardenbroek” de aanbesteding plaats en voor nog geen f 360.000,-- mocht Bouwbedrijf Nieuwenhuis uit Arnhem gaan bouwen. Op 10 mei (!) 1958 werd de eerste steen gelegd (de hoeksteen bij de glazen toegangsdeuren) en in het najaar van 1959 is het gebouw kerkelijk ingezegend. (Toen daarvóór het stenen gebouw klaar was en de steigers uit de koepel waren verwijderd, verzuchtte één van de eerste bezoekers: “Het lijkt wel een parachute!”)

Onder het motto ‘Dat wij met Christus zullen leven’ (Rom. 6) gaf Jules Kirch gestalte aan elementen als: opstanding en dood, horizontaal en verticaal, aan de aarde gebonden en op de hemel gericht. Het nationale monument dat hij zodoende ontwierp, bestaat dan ook uit twee elementen: een ruime hal om te gedenken, en een kerkruimte om het geloof te vieren.

Aankleding Gedachtenishal.

Toen hij in 1988 hier nog eens op bezoek was merkte hij op, dat er wel veel parochievieringen werden gehouden, maar dat hij weinig hoorde over het nationale karakter. Daarom is toen een Gedachteniscommissie in het leven groepen onder leiding van pastor Nühn om daar meer gestalte aan te geven: De naam van de kerk verscheen op de klokkentoren (gerealiseerd door de Chr. LTS “Talma” te Veenendaal) en werd de Gedachtenishal ingericht met:

- een achterwand met figuraties, bestaande uit de contouren van de Grebbeberg en vijf kruisen (vijf dagen strijd, vijf jaren bezetting), een fakkel van de hoop en een plateau met opschrift "Opdat wij leven", waarop geplaatst kan worden;
- een Gedenkboek waarin de namen van alle gevallen op de Grebbeberg, met hun necrologische gegevens;
- een fotopresentatie van zeven panelen, met foto's van Mobilisatietijd tot Wederopbouw;
- een vitrinekast met voorwerpen van oud-strijders en informatie over WO II; en;
- een verkooppunt met prentbriefkaarten en een informatieboekje over deze kerk.

Inrichting kerkruimte

In de eigenlijke kerkruimte is - naast het rustaltaar - een altaartafel geplaatst 'midden tussen de mensen' (eind jaren '50 een bouwkundige primeur).

Daardoor zijn voorganger én gelovigen rond het centrale middelpunt gekeerd (indachtig de woorden van de Heer: "Waar twee of meer in Mijn Naam bijeen zijn, daar ben ik in hun midden").

De vloer is van 'aards gesteente', gelegd als een grillig tapijt; de banken zijn gebrand en uitgeborsteld, symbool van de zwartgeblakerde restanten van oorlog en geweld; de 14 kruiswegstaties, gemaakt door Johan Ponsioen te Tiel zijn sepia uitgevoerd, de 5 gebrandschilderde ramen beelden de Nederlandse strijdkrachten uit: land- lucht- en zeemacht.

Aan de overkant het koorpodium, twee grote gebrandschilderde ramen, uitbeeldend de offers die de priesters in OT en NT hebben gebracht, en het orgel met losstaande speeltafel, dat fa. Verschueren in Heythuizen heeft gebouwd.

In de beschrijving die Jules Kirch van deze ruimte gaf, staat: "Het interieur is geheel in zichzelf gekeerd, nergens naar buiten gericht; vanuit een centraal middelpunt hemelgericht, met een koepel als extra dimensie. Een geëigende afdekking, geen zwaar gewelf, maar een lichtvoetig spel van achtzijdig geplooid betonschalen, licht toelatend uit alle windstreken."

(Toen we hem in 1988 vroegen hoe hij op de gedachte was gekomen dit in de vorm van een parachute te doen, zei hij verbaasd: "Die gedachte heb ik nooit gehad!!" Wij weten intussen hoe die gedachte wel de wereld in is gegaan...). Verder schreef hij: "Van daaruit is een luchtig uitgesponnen lichtkroon neergelaten, tongen van vuur uitbeeldend, die neerdalen als op een nieuwe Pinksterdag." (Hierop wordt de lichtkroon ontstoken).

Ik wens u veel genoeg, na deze korte informatie over deze bijzondere ruimte, bij het vervolg van deze speciale bijeenkomst.

